

Αρουσιούν Καμπουριάν

«Αιχρείλωτος μνήμης» «Αιχρείλωτος μνήμης» «Αιχ

Μετάφραση:
Αγκόπη Τζελαλιάν

ΕΤ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΣΟΥΚΑΤΟΥ

ΑΡΟΥΤΙΟΥΝ ΚΑΜΠΟΥΡΙΑΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΣ ΜΝΗΜΗΣ

© Νέκταρ Νέλλη Βαρζαμπετιάν-Εκδόσεις Τσουκάτου
για την ελληνική γλώσσα

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχόμενου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογραφικό ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του συγγραφέα και του εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Πρώτη έκδοση: 2008, αντίτυπα 1.000

ISBN: 978-960-7922-07-6

Επιμέλεια – Διόρθωση: Δανάη Τσιρώνη

Σελιδοποίηση: Εκδόσεις Τσουκάτου

Δημιουργία εξωφύλλου: Δημήτρης Χαροκόπος

Εκτύπωση: Στ. Κοτσάτος & Σία Ο.Ε.

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τσουκάτου

Πελλήνης 3-11251 Αθήνα

Τηλέφωνα: 210 8817341, 210 8818992

Τηλεομοιοτυπία: 210 8818992

e-mail: ekdoseis@tsoukatou.gr

[www: ekdoseistsoukatou](http://www.ekdoseistsoukatou)

Αρουτιούν Καμπουριάν

Αιχμάλωτος Μνήμης

Μετάφραση από την αρμενική γλώσσα:
Αγκόπι Τζελαλιάν

Εκδόσεις Τσουκάτου
Αθήνα 2008

Ευχαριστίες

Στον κ. Αγκόπ Τζελαλιάν ο οποίος μετέφρασε το έργο από την Αρμενική στην Ελληνική γλώσσα, απνευστί και μ' όλο το πάθος και την ανιδιοτέλεια που τον διακρίνει κάθε φορά που ασχολείται με το θέμα, που έχει γίνει αυτοσκοπός γι' αυτόν· τα πάθη, η δικαίωση και η προβολή του Αρμενικού Έθνους μέσα από την ιστορία, τη γλώσσα και τον πολιτισμό του.

Στον κ. Ζαβέν Κρικοριάν, που αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο και προσπάθεια για την εκτύπωση του χειρογράφου στην Αρμενική γλώσσα.

Και τέλος στον διακεκριμένο ζωγράφο κ. Εδουάρδο Σακαγιάν για την ευγενική προσφορά του έργου του, στην σύνθεση του εξωφύλλου.

Νέκταρ Νέλλη Κουζούνη-Βαρζαμπετιάν

Στον Έντο και στον Χάρη.
Στις νέες γενιές.

Πρόλογος

«Κυνηγημένοι, ξεριζωμένοι, ευάλωτοι, βοηθήστε τους».

Παγκόσμια ημέρα των προσφύγων υπό την αιγίδα
της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ.

Η λεζάντα στην αφίσα της στάσης των λεωφορείων αναδύει μνήμες παρελθόντος. Δεν είναι το δικό μου παρελθόν. Κι όμως, είναι το παρελθόν που μου μεταόγγισαν σταλάζοντας μέσα μου την οδύνη των διωγμών, της μιζέριας, του εξευτελισμού.

Οι διηγήσεις μπερδεύονται με τα βιώματα. Τα βιώματα δεν είναι δικά μου, τα κουβαλάω όμως, τα απόκτησα μες την ασφάλεια του σπιτιού μου από κείνους που μ' αγάπη κτίσαν το κουκούλι της προστασίας μου, αυτής που οι ίδιοι απώλεσαν στην ίδια τρυφερή ηλικία με τη δική μου.

Ξεχειλίζουν οι αναμνήσεις, οι διηγήσεις δεν συγκρατούνται ούτε για να διαφυλάξουν την παιδική ψυχή από το τραύμα. Ενηλικιώνομαι. Το τραύμα κλείνει επιδερμικά. Στο βάθος όμως αναδύεται σε κάθε άκουσμα, σε κάθε εικόνα.

Αύγουστος 2003. Η μητέρα μου, το τελευταίο πρόσωπο από την οικογένεια, έχει φύγει για πάντα. Κανείς πια δεν θα μου θυμίζει το παρελθόν. Μαζεύω τα πράγματά

της. Ανάμεσα στις παλιές φωτογραφίες, τα γράμματα, τις καρτ ποστάλ, αντικρίζω το χειρόγραφο· 345 σελίδες στην Αρμενική γλώσσα, το όνομα του θείου μου στο τέλος «Haroutioun Artin Kambourian».

Ο μεγάλος αδελφός της μητέρας μου θέλει να μιλήσει, θέλει να πάρουν σάρκα και οστά όλα όσα αποσπασματικά άκουγα όλα αυτά τα χρόνια· αιχμαλωσία, πείνα, κακουχίες. Οι εφιάλτες της παιδικής μου ηλικίας ξαναγυρίζουν με λεπτομέρειες που δεν ξέρω να διαβάσω στη μητρική μου γλώσσα – που είναι και δεν είναι η μητρική μου γλώσσα. Τα ερωτήματα βασανιστικά ξανάρχονται, οι ρίζες μου, η ταυτότητά μου. Να το κλείσω το βιβλίο, να το ξαναθάψω στο συρτάρι των αναμνήσεων. Δεν θέλω, δεν μπορώ να μάθω άλλα για προσφυγιά, καταστροφές, αιχμαλωσίες, χαμένη νιότη. Έτσι κι αλλιώς απενοχοποιούμαι – δεν ξέρω να διαβάζω Αρμένικα!

Ρίχνω κλεφτές ματιές στις παλιές ξεχασμένες σελίδες με το αρμένικο αλφάβητο. Με προκαλεί! Θυμάμαι, πέντε χρόνων, να συλλαβίζω μαζί με τη μητέρα μου αϊ, πεν, κιμ...

Οκτώβρης 2003. Το βιβλίο αποκαλύφθηκε, δεν μπόρεσα ν' αντισταθώ στο κάλεσμά του. Ήταν επίπονη, βασανιστική η προσπάθεια. Όμως, ήλθαν όλα στο φως. Το διάβασα. Το χρώσταγα σε εκείνον, το χρώσταγα σ' όλους εκείνους τους ανώνυμους φίλους του αιχμάλωτους, που βοήθησαν ένα παλικαράκι δεκάξι ετών ν' αντέξει τα μαρτύρια και τις δοκιμασίες ενός οδοιπορικού του τρόμου στα βάθη της ανατολής.

Το παλικαράκι που από Ασότ (στο βιβλίο) έγινε Κωστής, καταφέρνοντας έτσι να σωθεί από βέβαιο θάνατο, χάρη στις δυο μαγικές συλλαβές που του ψιθύρισε ο άγνωστος Έλληνας αιχμάλωτος: Κωστής.

Το παλικαράκι αυτό που δεκατέσσερις μήνες μετά,

λεύτερος πια αντικρίζει «τα κορφοβούνια στις απόμακρες ακτές της Ελλάδας». Βλογημένη η γη που θα τον δεχτεί και θα γίνει δεύτερη πατρίδα του, κι ας τον κατέχει ακόμα ο τρόμος για το άγνωστο, ο φόβος της απώλειας των δικών του που θα του δίνουν πίστη για ένα καινούργιο αύριο, η λαχτάρα για την αγκαλιά της μάνας του. Αυτή την αγκαλιά της μάνας, που η συγκίνηση δεν τον αφήνει να περιγράψει στο βιβλίο.

Αυτό το αντάμωμα, χλιοειπωμένο στις διηγήσεις των παιδικών μου χρόνων το αφηγούμαι εγώ όπως το θυμάμαι.

Ένα κρύο πρωινό, Φλεβάρης του '23, ανηφορίζει με σφιγμένη καρδιά στο κακοτράχαλο στενό δρομάκι της Κηφισιάς. Του είπαν, θα τους βρει μάνα κι αδέλφια σ' ένα μικρό σπιτάκι παραχωρημένο από γνωστούς φίλων από το Κορδελιό. Λιγούστα βήματα τον χωρίζουν από την εξώπορτα της αυλής. Κι εκεί, καθισμένη σε μια ξύλινη παλιά καρέκλα την αντικρίζει, τη μάνα του.

Τη μάνα που κάθε μέρα, κάθε ξεχωριστή μέρα από τον χαμό του πρωτότοκου γιου της, μ' ό,τι καιρό κι αν κατεβάζει τούτος ο ελληνικός ουρανός, αγναντεύει τον δρόμο, τον ορίζοντα. Περιμένει το χαμένο παιδί. «Μπορεί και να μην ξαναγυρίσει», της λένε οι άλλοι δειλά δειλά, προσπαθώντας να τη συνηθίσουν στην ιδέα της «οριστικής απώλειας». Μα εκείνη μόνο ξέρει. Το παλικαράκι της θα γυρίσει γιατί ξέρει να παλεύει, κι ας ήταν μαθημένο στα πούπουλα. Θα γυρίσει γιατί τον Τούρκο ποτέ του δεν τον είχε φοβηθεί, θα βρει τρόπο να επιβιώσει.

Αγχοφέγγει η σκελετωμένη σιλουέτα του στο χειμωνιάτικο φως. Κι η μάνα, χήρα απ' τα είκοσι τρία της σκιάζεται· είν' ο αδικοχαμένος άντρας της, παλικάρι ήταν κι αυτός, που σέρνει τα βήματά του προς το μέρος της;

«Μαϊρικ, μαϊρικ!» (μανούλα), ακούει τη φωνή.

«Ξαναπέσ' το αγόρι μου!»
«Μαϊρικ, Μαϊρικ!»
«Ξαναπέσ' το να το πιστέψω!»
«Αρουτιούν, ντγας!» (Αρουτιούν, αγόρι μου).

Δαπανηρή ιδέα ο βίος

Ναυλώνεις έναν κόσμο για να κάνεις το γύρο μας βάρκας.

Κική Δημουλά

Νέκταρ Νέλλη Κουζούνη-Βαρζαμπετιάν

Σημείωμα του μεταφραστή

Πριν αναφερθούμε σε οτιδήποτε άλλο, θεωρούμε σωστό να μιλήσουμε για τους λόγους που ώθησαν τον Αρουντιούν Καμπουριάν να γράψει. Ο ίδιος ομολογεί πως δεν είχε μεγάλη έφεση στα γράμματα και ότι ήταν ένας μέτριος μαθητής. Αντιθέτως, ήταν καλός ηλεκτρολόγος, μηχανολόγος και τεχνικός τηλεφώνων, προσόντα χάρη στα οποία αποκαταστάθηκε αμέσως επαγγελματικά μετά την ανταλλαγή και εγκατάστασή του στην Ελλάδα.

Παραταύτα, το ζιζάνιο του δουλευτή της πέννας δεν τον άφηνε ήσυχο. Απόδειξη ότι εκτός από τον *Γολγοθά* που έγραψε, μετέφρασε συγχρόνως έργα που κέντριζαν το ενδιαφέρον. Έχει, μάλιστα, αποπειραθεί να κάνει και μια μετάφραση γνωστού αρμένικου ποιήματος.

Όμως, πέρα από το «ζιζάνιο», η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, για την οποία θα έδινε και τη ζωή του όπως ομολογεί, και το πληγωμένο του εγώ, ως άτομο ή ως πατριώτης, είναι τα κύρια κίνητρα της συγγραφής του απομνημονευματικού *Γολγοθά*.

Το κείμενο χαρακτηρίζεται από την απλότητα, μέχρις αφέλειας, της γραφής του. Διηγείται χωρίς κομπασμούς, χωρίς φανατισμό – που θα ήταν δικαιολογημένος, άλλωστε – αλλά και δίχως προκατάληψη. Είναι μια αφήγηση θαρρείς προφορική, που έχει δοθεί, και όχι αποδοθεί, γραπτώς. Αφηγείται ακόμη και λεπτομέρειες που διαφορετικά ιδωμένες, ίσως να θεωρούντο περιττές. Κι εδώ οφείλουμε να επισημάνουμε τις συνεχείς κι επίμονες επαναλήψεις,

που ομολογουμένως μας έβαλαν σε δίλλημα. Θα τις θεωρούσαμε γλωσσική ανεπάρκεια του αυτοβιογραφούμενου ή θα τις εκλαμβάναμε ως προσωπικό ύφος και θα τις «σεβόμασταν». Αν και ελάχιστες επεμβάσεις-ωραιοποιήσεις πραγματοποιήθηκαν (ίσως και με την μετά θάνατον «άδεια» του συγγραφέα, αφού όπως λέει στον πρόλογο του, σκοπός του είναι το κείμενο να είναι αναγνώσιμο), πιστεύουμε πως ήταν προϊόν επιλογής και όχι ανωριμότητας ο ακολουθούμενος τρόπος γραφής. Είναι, ίσως, το αντίστοιχο ενός *Bolero* του Ραβέλ, με την επαναλαμβανόμενη μουσική φράση, ποτέ όμως ίδια σε ένταση, σε ρυθμό και σε ηχόχρωμα. Ήταν η υπενθύμιση της μοίρας, καθώς στις πρώτες μπατούτες της *Πέμπτης Συμφωνίας* του Μπετόβεν. Το αναπόφευκτο, αλλά και η διαρκής προσπάθεια για μη-υποταγή!

Η γλώσσα του Αρουτιούν Καμπουριάν δεν θα μπορούσε να ξεφύγει από το ύφος του κειμένου. Είναι κι αυτή η απλή καθομιλουμένη της εποχής, έτσι όπως σώθηκε ως τις μέρες μας, και η οποία ενισχύει καθοριστικά τον προφορικό τρόπο της γραπτής διήγησης. Παράλληλα, πρέπει να αναφερθούμε στις λόγιες λέξεις ή εκφράσεις –σημείο των καιρών του– που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, όχι και τόσο συχνά. Καθώς και στις ελάχιστες «λογοτεχνίζουσες» περιγραφές με κάποια φιλοσοφική διάθεση, που μάλλον έχουν σκοπό να ελαφρύνουν τη ζοφερή ατμόσφαιρα του κειμένου.

Το λιτό γράψιμό του και η ιδιότυπη προσωπική τεχντροπία του συνάδουν με τον χαρακτήρα και την ιδιοσυγκρασία του Αρουτιούν Καμπουριάν, έτσι όπως τον ε γνώρισα και έτσι όπως τον θυμάμαι από τα παιδικά ως τα εφηβικά μου χρόνια. Η εκ μητρός γιαγιά μου έλεγε πως ήταν εξαδέλφες δευτέρου βαθμού με τη μάνα του Αρουτιούν. Από μια γειτονιά, το πολυτραγουδισμένο Κορδελιό.

Ο Αρουτιούν Καμπουριάν, καθώς και τα αδέρφια του, έκανε παρέα με τους γονείς μου. Τον θυμάμαι διακριτικό, με ελάχιστες κινήσεις και σιωπηλό. Είχε μια όψη με αποτυπωμένη τη θλίψη μόνιμα στο πρόσωπό του, αλλά και μια υποψία ειρωνείας – ίσως, αυτοσαρκασμού που εκφραζόταν στις λιγοστές φορές που έσπαζε τη σιωπή του. Και ο χαρακτήρας αυτός και η ιδιοσυγκρασία του εμφανίζονταν στο ελαφρά γερμένο κεφάλι του. Κάτι που σημαίνει περιουλογογή και φαινομενική γαλήνη σε μια τυραννισμένη ψυχή με ανείπωτες κραυγές και απωθημένες φουρτούνες στα ενδότερα του είναι του.

Ο Αρουτιούν Καμπουριάν είναι πάνω απ' όλα ειλικρινής, είτε γράφει είτε μιλάει. Και ορισμένες φορές προτιμά τη σιωπή, παρά να πει οτιδήποτε δεν συμπλέει με την αλήθεια. Και για όλα αυτά τα χαρακτηριστικά ο λόγος του, και συγκεκριμένα ο *Γολγοθάς* του δεν αποτελεί παρά μια μαρτυρία.

Μια μαρτυρία που καταγράφεται με σαφήνεια, με μεγάλο φλότιμο και κυρίως, με σκοπό την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την πρόληψη του εγκλήματος, πριν ακόμη οι διάφορες «κοινωνίες» και «διεθνείς οργανισμοί» ανακαλύψουν –εκ των υστέρων και αφού είχαν αποσιωπήσει ως αυτόπτες τα κακουργήματα– τον κατάλληλο όρο.

Μια μαρτυρία αυθόρμητη, πέρα για πέρα αληθινή και αυθεντικά βιωμένη, που γραμματολογικά εγγράφεται ως ντοκουμέντο.

Αθήνα, 27 Μαΐου, 2005
Αγκόπη Τζελαλιάν

Πρόλογος του συγγραφέα

Εδώ και καιρό σκεφτόμουν να γράψω ένα πόνημα για την καταστροφή της Σμύρνης, που να απεικονίζει πιστά τις ώρες αγωνίας των μαύρων ημερών και τις αποτρόπαιες βαρβαρότητες των Τούρκων.

Τώρα που παραδίδω το έργο μου *Προς τον Γολγοθά* προς δημοσίευση, θεωρώ σκόπιμο να διασαφηνίσω τα εξής στον σεβαστό αναγνώστη:

Για την καταστροφή της Σμύρνης, εάν δεν απατώμαι, δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα άλλη εργασία στην Αρμενική, εκτός από μερικές σύντομες περιγραφές. Η καταστροφή της Σμύρνης, καθώς και η αιχμαλωσία που ακολούθησε, Αρμενίων και Ελλήνων, και οι απάνθρωπα στυγνές ωμότητες που διέπραξαν οι Τούρκοι εναντίον του άοπλου, του απροστάτευτου πληθυσμού, κατά τη γνώμη μου, μέχρι σήμερα δεν έχουν αρκούντως περιγραφεί. Τέτοιες συμφορές λίγες φορές μνημονεύονται κατά τη διάρκεια των αιώνων.

Οι άγριες τουρκικές βαρβαρότητες, που ξεπερνούν ακόμη κι αυτές του Τζένγκις Χαν και του Ταμερλάνου, ενόπιον των θωρηκτών των –λεγόμενων πολιτισμένων– Μεγάλων Δυνάμεων, αναμφίβολα θ' αποτελούν μελανή κηλίδα στον πολιτισμό της ανθρώπινης ιστορίας.

Η παρούσα εργασία, που περιγράφει την καταστροφή της Σμύρνης και επεισόδια από την αιχμαλωσία Αρμενίων και Ελλήνων, δεν δημοσιεύεται με σκοπό να στηλιτεύσει το κεμαλικό κίνημα κι ούτε με την αναθύμηση του παρελθό-

ντος να διεγείρει τα πάθη. Η καταστροφή της Σμύρνης για τους χριστιανούς της Μικρασίας έχει ιστορική σημασία, επομένως δεν πρέπει να καταδικαστεί στη λήθη.

Τη διήγησή μου αυτή, που περιγράφει τις τουρκικές θηριωδίες και τις απάνθρωπες βαρβαρότητες κατά των χριστιανών, δηλαδή των Ελλήνων και ιδιαίτερος των Αρμενίων, χωρίς υπερβολές, χωρίς να έχουν από μέρους μου προστεθεί γεγονότα ή αλλοιωθεί συμβάντα, είμαι βέβαιος πως διαβάζοντάς την κάθε Αρμένιος θ' αποκομίσει ένα χρήσιμο μάθημα για το μέλλον. Καθότι κάθε έθνος μαθαίνει από την ίδια του την ιστορία, μα κι από τα δεινά του. Εμείς, οι Αρμένιοι, είμαστε ένας λαός χωρίς πολεμική πείρα, γι' αυτό πρέπει να μάθουμε να προφυλάσσουμε τον εαυτό μας και να γνωρίζουμε σε τι ταπεινώσεις υπόκειται εκείνο το έθνος που στηρίζεται στη βοήθεια και στην προστασία των ξένων, ή που σηκώνοντας τα χέρια ψηλά παραδίδεται στον εχθρό. Σε τέτοιες περιπτώσεις, είναι χίλιες φορές προτιμότερος ένας τιμημένος θάνατος μετά από μια ηρωική μάχη, παρά μια δουλική αιχμαλωσία.

Σε ό,τι αφορά δε το περιεχόμενό του, ο σεβαστός αναγνώστης, για να μην απογοητευτεί, πρέπει να γνωρίζει ότι το *Προς τον Γολγοθά* δεν είναι μυθιστόρημα, αλλά ένα χρονικό για την καταστροφή της Σμύρνης, που αν και δημοσιεύεται κάπως καθυστερημένα, δεν έχει χάσει την επικαιρότητά του ακόμη για τους Αρμένιους, οι οποίοι χωρίς διάκριση φύλου ή ηλικίας θα το διαβάσουν με μεγάλο ενδιαφέρον, ώστε να ενημερωθούν γύρω από τα τελευταία τραγικά πάθη της φυλής τους κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Εγώ με τη σειρά μου θα προσπαθήσω να δώσω έναν αφηγηματικό τόνο στην περιγραφή είτε της καταστροφής, είτε των γεγονότων που ακολούθησαν, πιστεύοντας πως έτσι η ανάγνωση θα καταστεί πιο ευχάριστη.

Αρουτιούν Αρτίν Καμπουριάν

Α'

Στις 13 Αυγούστου του 1922 ο ελληνικός στρατός, μετά από νικηφόρους αγώνες τριών χρόνων, αιφνιδιασμένος από τις λυσσώδεις επιθέσεις των κεμαλικών υποχωρούσε και εκκενώνοντας έναν έναν τους τόπους που με τόσες θυσίες είχε κατακτήσει, απομακρυνόταν.

Ο χριστιανικός πληθυσμός από τις εκκενωθείσες πόλεις και τα χωριά για να μην γίνει θύμα της εκδικητικότητας του αιμοβόρου τουρκικού όχλου και, ιδίως, της βαρβαρότητας των κεμαλικών, εγκατέλειπε πατρικά σπίτια και κτήματα, και παίρνοντας τα απολύτως απαραίτητα, έσπευδε προς τους σταθμούς των τρένων. Ο κόσμος έπαιρνε τους συρμούς που οδηγούσαν απευθείας στο λιμάνι της Σμύρνης, βέβαιος πως μπρος στα θωρηκτά των δυνάμεων της Αντάντ ο εξαγριωμένος τουρκικός όχλος δεν θα τολμούσε πια να προβεί σε ωμότητες.

Έτσι, χιλιάδες οικογένειες, πανικόβλητες, έφταναν στο λιμάνι της Σμύρνης. Εκεί κάποιοι βολεύονταν σε ξενοδοχεία, άλλοι σε συγγενείς, ενώ οι περισσότεροι στοιβάζονταν στις αυλές σχολείων ή στον περίβολο εκκλησιών. Το θέαμα ήταν αποκαρδιωτικό. Το μεγαλύτερο μέρος των φυγάδων ήταν γυναικόπαιδα που δεν είχαν κουράγιο ούτε στα πόδια τους να σταθούν. Κι όμως, μέρα τη μέρα αυξανόταν ο αριθμός τους, παίρνοντας μεγάλες διαστάσεις. Στην πόλη δεν υπήρχαν πια ούτε άδεια ξενοδοχεία ούτε και κατοικίες.

Οι κυνηγημένοι αφηγούνται τρομερά πράγματα για τις αγριότητες του κεμαλικού στρατού, μεταδίδοντας τον

τρόμο τους και στους ντόπιους. Αλλά οι ντόπιοι έβλεπαν στο λιμάνι τα αγκυροβολημένα πολεμικά πλοία των συμμάχων και παρηγορούνταν. Νόμιζαν ότι οι κεμαλικοί δεν θα τολμούσαν να πειράξουν τις ζωές των χριστιανών μπροστά στα μάτια των εκπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων.

Ο δε Στεργιάδης, ως ύπατος αρμοστής της Σμύρνης, συγκάλεσε τους πνευματικούς αρχηγούς των χριστιανών του τόπου για να τους συμβουλέψει να καθησυχάσουν και να νουθετήσουν τον λαό, ώστε να μην τον καταλάβει πανικός. Καθότι οι κεμαλικοί θα κατέφθαναν με παραδειγματική τάξη, και δεν θα έβλαπταν τους χριστιανούς.

Παραταύτα, όλο και πλησίαζε ο κίνδυνος. Όρα την ώρα έφθαναν από το μέτωπο τηλεγραφήματα και ειδήσεις που ανάγγελλαν τη συντριβή και την οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού, και την προέλαση των κεμαλικών.

Με δεδομένη τη συντριβή του ελληνικού στρατού ήταν αναπόφευκτη η καταστροφή. Οι Έλληνες στρατιώτες απελπισμένοι να πολεμάνε μήνες τώρα μ' ένα ξεροκόμματο, χωρίς πολεμοφόδια πια, χωρίς βοήθεια, πετούσαν τα όπλα κι εγκαταλείποντας τις θέσεις τους, το 'βαζαν στα πόδια. Η κατάσταση των Αρμενίων γινόταν όλο και πιο ανησυχητική. Οι ντόπιοι Τούρκοι περίμεναν από λεπτό σε λεπτό την άφιξη του κεμαλικού στρατού και ολοφάνερα πλέον προκαλούσαν τους χριστιανούς και τους έριχναν απειλητικές ματιές. Το στρατιωτικό σύνταγμα ιππικού υπό τη διοίκηση του Αρντέν Φαχρετίν πασά, που ξεκίνησε από την Προύσα, είχε ήδη περάσει τον Κασαμπά, οπότε η κατάληψη της Σμύρνης ήταν θέμα μιας μέρας.

Ηταν Παρασκευή βράδυ. Οι ελληνικές Αρχές της Σμύρνης είχαν αποχωρήσει, εγκαταλείποντας στο έλεος των Τούρκων τον χριστιανικό πληθυσμό. Εκείνο το βράδυ η πόλη εί-

αν
μ-
εν
ιο-
υν.
ης,
ών
αι
α-
ιγ-
ώ-
εις
ου
αν
α-
α-
τα
τα
πο
τό
νε-
αν
υ-
τη-
ίτε

χε πάρει μια μακάβρια όψη. Δες και μάντευε τη μελλούμενη συμφορά, γι' αυτό και μαζεύτηκε στο καβούκι της.

Οι ντόπιοι, καταχωνιασμένοι από νωρίς στα σπίτια τους, περνούσαν στιγμές αγωνίας. Ήταν τέτοιο το κλίμα της ανασφάλειας και της αγωνίας που επικρατούσε, ώστε κανείς δεν τολμούσε να ξεμυτίσει. Το μόνο παρήγορο θέαμα σε τούτη τη δεινή κατάσταση ήταν τ' αγκυροβολημένα στο λιμάνι πολεμικά των Συμμάχων, των οποίων οι διοικητές, για να μην αφήσουν την τελευταία στιγμή εντελώς άναρχη την πόλη, είχαν αποβιβάσει ένοπλους ναυτικούς. Δυστυχώς, όμως, όπως έγινε αργότερα γνωστό, αυτή η κίνηση αποσκοπούσε στην προστασία των υπηκόων τους και μόνον.

Σε αντίθεση με την παγερή σιωπή που επικρατούσε στις χριστιανικές συνοικίες, στους τουρκομαχαλάδες υπήρχε ένας ασυνήθιστος αναβρασμός. Πρώην στρατιωτικοί, αξιωματικοί, αστυνόμοι, που μέχρι εκείνο το βράδυ δεν ήξεραν πώς να κρύψουν την ιδιότητά τους, πέταγαν τα πολιτικά και φορώντας στρατιωτικές στολές έβγαιναν στους δρόμους, όπου σχημάτιζαν μικρές ομάδες και κατέβαιναν προς τις χριστιανικές συνοικίες. Ο σκοπός αυτών των πυρετωδών ετοιμασιών ήταν, δήθεν, η προστασία των χριστιανών από τους βασιβουζούκους¹. Αργότερα μαθεύτηκε πως δεν ήταν αυτή η πρόθεσή τους, αλλά η ετοιμότητα εναντίον μιας ενδεχόμενης αντίστασης των Ελλήνων και, ιδίως, των Αρμενίων – καθώς κυκλοφορούσαν φήμες ότι οι Αρμένιοι είχαν σχηματίσει ομάδες εθελοντών που ήταν έτοιμες ν' αντιμετωπίσουν τον κεμαλικό στρατό και να εμποδίσουν την είσοδό του στη Σμύρνη.

Στα προάστια η κατάσταση ήταν ακόμη πιο ανησυχητική. Ένα από τα πιο δροσερά και όμορφα θέρετρα της Σμύρνης, το Κορδελιό, είχε μετατραπεί σε πραγματική

1. Ατακτους, μη στρατολογημένο μπουλούκι. (Σ.τ.Μ.)

νεκρόπολη κι αν δεν ακούγονταν πού και πού οι βηματισμοί των ένοπλων Συμμάχων στους δρόμους, θα νόμιζε κανείς πως όλοι οι κάτοικοι των χριστιανικών συνοικιών είχαν πεθάνει σ' ένα βράδυ και τα σπίτια είχαν μεταβληθεί σε κοιμητήρια. Κι η φύση ακόμη εκείνη τη νύχτα είχε απότομα αλλάξει. Ενώ η μέρα είχε αρχίσει μ' έναν ωραίο και λαμπρό ήλιο, το σούρουπο ο καιρός είχε μια αιφνίδια μεταβολή. Απειλητικά σύννεφα κάλυψαν το γαλάζιο τ' ουρανού και μια μαυρίλα σκέπασε την πόλη. Θαρρείς κι ο Θεός, εκείνο το βράδυ, συνωμότησε με τη φύση ώστε να επιτείνει τον τρόπο των χριστιανών. Όσο προχωρούσαν οι ώρες τόσο θέριευε η αγωνία του κοσμάκη.

Ήταν μία μετά τα μεσάνυχτα, αλλά στο σπίτι παραμέναμε όλοι μας ξύπνιοι. Ίσαμε κι η αδελφούλα μου και ο αδελφός μου δεν είχαν ακόμη κοιμηθεί. Γιατί δεν μπαίναμε στο κρεβάτι; Γιατί εκείνο το βράδυ δεν νιώσαμε την ανάγκη του ύπνου; Αλλά, μήπως ο άνθρωπος σε τέτοιες αγωνιώδεις στιγμές μπορεί να σφαλίσει τα βλέφαρα; Την επομένη θά 'ρχονταν οι Τούρκοι και ποιος ξέρει τι αγριότητες θα έπρατταν! Τα θεριά που για τρία χρόνια είχαν κλειστεί μες στ' άντρα τους, θα φανερώνονταν και θα ικανοποιούσαν τη δίψα τους για αίμα.

Μέσα στο υπνοδωμάτιό μου, ζαρωμένος σε μια γωνιά, έκανα διάφορες σκέψεις, ενώ η μάνα μου του κάκου προσπαθούσε να βάλει στο κρεβάτι τα αδελφάκια μου. Λες κι αυτά είχαν μαντέψει με το μυαλουδάκι τους ότι εκείνο το βράδυ θα συμβεί κάτι το ασυνήθιστο και δεν ήθελαν να κοιμηθούν για να μην αιφνιδιαστούν. Ο αδελφός της μάνας μου, καθισμένος στο πλάι μου, φαινόταν καταβεβλημένος. Δεκαπέντε μέρες τώρα η μητέρα μου μάταια τον ικέτευε, μάταια τον εκλιπαρούσε να ταξιδέψουμε για κάποιο διάστημα στο εξωτερικό· εκείνος ήταν πάντοτε αμετακίνητος. Ο καημένος, ποτέ του δεν φαντάστηκε ότι

ο ελληνικός στρατός σε δεκαπέντε μέρες θα εγκατέλειπε όσα μέρη κατέλαβε και, στο τέλος, εκκενώνοντας την τελευταία πόλη, τη Σμύρνη, θ' άφηνε στο έλεος της Τουρκίας ένα περίπου εκατομμύριο χριστιανούς. Ο θεός δεν είχε ακόμη αντιληφθεί την πονηρή πολιτική της Ευρώπης, της οποίας θύμα ήταν και η Ελλάδα. Ειδάλλως, θα είχε σκεφθεί ότι ένα κράτος πολύ μεγαλύτερο της Ελλάδας, η Γαλλία, μόλις μερικούς μήνες πριν χάρη των δικών της συμφερόντων είχε εκκενώσει την Κιλικία, που με τόσες θυσίες είχε καταλάβει, παραδίδοντάς τη στον Τούρκο.

Βλέποντας την ψυχική κατάσταση του θείου μου, γυρνώ προς το μέρος του και προσπαθώ να τον παρηγορήσω:

– Μην νοιάζεσαι, θείε, ψιθυρίζω, είναι μακριά ακόμη ο κεμαλικός στρατός. Αύριο το πρωί μαζεύουμε τα τιμαλφή μας και πηγαίνουμε για μερικούς μήνες στο εξωτερικό. Όταν τα πάθη κοπάσουν κι επανέλθει η τάξη, επιστρέφουμε.

– Αύριο το πρωί... επαναλαμβάνει συνοφρυωμένος και ακουμπώντας το κεφάλι στην παλάμη, βυθίζεται σε σκέψεις.

Η μητέρα μου, που μέχρι εκείνη τη στιγμή είχε λουφάζει σε μια πολυθρόνα απέναντί μας, ακούγοντας τη συνομιλία βάζει τα κλάματα και τον παρακαλεί να μην αναβάλλει άλλο την αναχώρησή μας. Ο θεός συναινεί με μια κίνηση του κεφαλιού κι έτσι αποφασίζουμε να φύγουμε για την Αίγυπτο την άλλη κιόλας μέρα.

Το πρωί ο θεός θα πήγαινε να προμηθευτεί τα εισιτήρια από μια αιγυπτιακή ατμοπλοϊκή εταιρεία και την ίδια μέρα, όλοι μαζί, θα επιβιβαζόμασταν στο καράβι. Δίχως δεύτερη σκέψη αρχίζουμε τις προετοιμασίες για την αναχώρηση.

Όταν ανέτειλε ο ήλιος, ήμασταν ήδη πανέτοιμοι. Μια πρωτοφανής αναστάτωση κι ένας αναβρασμός είχαν δια-

δεχθεί την παγερή σιωπή της νύχτας. Όλοι είχαν χυθεί στους δρόμους, ψάχνοντας για μια διέξοδο. Είχε φτάσει πλέον ο κόμπος στο χτένι.

Ο θείος μου στις οκτώ το πρωί πήγε ν' αγοράσει τα εισιτήρια, ενώ εγώ κρατούσα τα μικρότερα αδέρφια μου και τους μιλούσα για το ταξίδι. Τα δυο μικρά ήταν ενθουσιασμένα. Θα ταξίδευαν για πρώτη φορά. Η ιδέα ότι θα έμπαιναν σε πλοίο και θα ταξίδευαν για χώρα μακρινή, τους έδωσε τέτοια χαρά που ξέχασαν την τρομάρα και την ξαγρύπνια της προηγούμενης νύχτας και στριφογυρίζοντας ολόγυρα με ρωτούν γεμάτα περιέργεια:

- Πότε θα φύγουμε;
- Πότε θα μπούμε στο μεγάλο καράβι;
- Πόσες μέρες θα ταξιδέψουμε;
- Από ποια θάλασσα θα περάσουμε;

Κι ένα σωρό ακόμη παιδικές ερωτήσεις.

- Τώρα, μόλις έρθει ο θείος θα φύγουμε αμέσως, τους απαντώ στρέφοντας ανήσυχα το βλέμμα στη μητέρα μου, που είχε βυθιστεί στην πολυθρόνα της γεμάτη αδημονία.

Οι ώρες κυλούσαν κι ο θείος μου δεν είχε φανεί ακόμη. Κατά το μεσημέρι ακούγεται στον δρόμο μια ασυνήθιστη οχλαγωγία και στριγκιές κραυγές. Ανοίγω το παράθυρο και ρωτώ με αγωνία τους πανικόβλητους περαστικούς:

- Τι είναι, τι συνέβη;

Κάποιος περαστικός, ένας Ιταλός Λεβαντίνος, που δεν έτρεχε σαν τους άλλους παράφρων, μου φωνάζει με προφανή ενθουσιασμό:

- Δεν τα μάθατε; Ο κεμαλικός στρατός μπήκε στη Σμύρνη.

Εκείνος ο αχρείος Φραγκολεβαντίνος ήταν τόσο χαρούμενος που θαρρείς ότι ήταν Ιταλοί αυτοί που είχαν εισβάλει στη Σμύρνη. Και να 'ταν μόνον αυτό. Όλοι οι Λεβαντινοί της Σμύρνης ένιωσαν την ίδια αγαλλίαση. Λες

και οι ελληνικές Αρχές τούς είχαν καταληστέψει, τους είχαν λεηλατήσει, τους είχαν αδικήσει και τώρα χαίρονταν που θα λυτρώνονταν από τον ελληνικό τυραννικό ζυγό. Ενώ, για να 'μαστε δίκαιοι, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι ελληνικές Αρχές είχαν δείξει προς τους ντόπιους χριστιανούς πέραν του αναμενόμενου καλή συμπεριφορά.

Κλείνω τα εξώφυλλα και πέφτω στην πολυθρόνα μου εξουθενωμένος, φέρνοντας για μια στιγμή στη σκέψη εικόνες από το παρελθόν.

Ήταν ακριβώς πριν τρία χρόνια. Μια όμορφη μαγιάτικη μέρα. Τα ελληνικά πολεμικά, σχίζοντας τα γαλανά νερά του Αιγαίου, έμπαιναν στο λιμάνι της Σμύρνης και αποβίβαζαν τους Έλληνες στρατιώτες μέσα σε μια λαοθάλασσα που παραληρούσε στην προκυμαία.

Όλα τα σπίτια και τα μαγαζιά εκείνη τη μέρα είχαν ντυθεί με τη γαλανόλευκη. Ήταν απερίγραπτος ο ενθουσιασμός του κόσμου. Γέροι, νέοι και παιδιά ζητωκραύγαζαν με απερίγραπτο ενθουσιασμό τους Έλληνες στρατιώτες.

– Καλώς ήλθατε, καλώς ήλθατε!

Και τους φιλούσαν τα μάγουλα, τα χέρια.

Το θέαμα ήταν συγκινητικό. Μετά από εκατοντάδες χρόνια, ο χριστιανισμός της Μικράς Ασίας απελευθερωνόταν από τον τουρκικό ζυγό και αποδεχόταν την εξουσία ενός κράτους χριστιανικού. Και για τους Αρμένιους, επίσης, άνοιγε μια προοπτική ελευθερίας. Αιώνες τώρα καταπιεσμένοι κάτω από την τουρκική κυριαρχία και λαφυραγωγημένοι, έπαιρναν επιτέλους μια ανάσα ελευθερίας.

Η χαρά των Αρμενίων εκείνη την ημέρα ήταν μεγαλύτερη κι από τη χαρά των Ελλήνων. Γιατί είχαμε υποφέρει πολύ περισσότερο κι είχαμε δώσει πολύ περισσότερα θύματα, κι έτσι τώρα χαιρόμασταν πιο πολύ με την άφιξη του σωτήριου ελληνικού στρατού.

Όμως, φευ, η χαρά δεν κράτησε πολύ. Να, που τριάντα οχτώ μήνες μετά οι συνθήκες άλλαξαν εκ νέου. Ο Τούρκος στρατιώτης με το χαμόγελο του νικητή στα χείλη έμπαινε στη Σμύρνη και καταλάμβανε το Διοικητήριο.

Πριν από τριάντα οχτώ μήνες, όταν ο ελληνικός στρατός πήγαινε να καταλάβει το Διοικητήριο, βρέθηκε αντιμετώπος με τη λυσσώδη αντίσταση των Τούρκων αστυνόμων, αξιωματικών και του φανατισμένου όχλου, και θυσίασε αρκετούς άντρες. Μία ομάδα Τούρκων είχε τολμήσει να τα βάλει με ολόκληρο στρατό, ενώ τώρα χιλιάδες χριστιανοί δεν κοιτούσαν ν' αντισταθούν σε καμιά εκατοστή συμμορίες. Διότι, αρχικά, φάνηκαν μερικές εκατοντάδες άναρχοι, ενώ μετά από ώρες μπήκε ο κεμαλικός στρατός.

Είχα βυθιστεί σ' αυτές τις σκέψεις όταν ακούστηκε το κουδούνι της εξώπορτας. Πετάχτηκα από τη θέση μου και έτρεξα προς την πόρτα. Ήταν ο θεός μου, που ερχόταν άπρακτος. Όλα τ' ατμοπλοϊκά γραφεία ήταν κλειστά, επειδή εκείνη τη μέρα δεν επρόκειτο να φύγει κανένα καράβι από το λιμάνι της Σμύρνης.

Έτσι, αναγκαζόμασταν να παραμείνουμε στο Κορδελιό και ν' αφεθούμε στη μοίρα μας.

τα
ος
νε

α-
τι-
ό-
τη-
ή-
ες
τή
ες
ός.
το
ου
ό-
ά,
α-

ιε-

Β'

Μετά την επιστροφή του θείου μου, η μητέρα με κανένα τρόπο δεν ήθελε να ξημερωθούμε στο σπίτι μας. Ήδη οι περισσότεροι από τους γείτονες που δεν είχαν αναχωρήσει για το εξωτερικό, μετά την άφιξη των κεμαλικών στη Σμύρνη κατέφυγαν σε σπίτια γνωστών τους ξένων υπηκόων, οπότε εμείς – τώρα πια σχεδόν μόνοι στον δρόμο – ήμασταν εκτεθειμένοι στον κίνδυνο.

Χάρη στον φόβο και το πείσμα της μάνας μου αποφασίσαμε κι εμείς να περάσουμε το βράδυ σε κάποιο ασφαλέστερο μέρος και διαλέξαμε ως το πιο κατάλληλο τη μονή Νταμ ντι Σιών². Η ηγουμένη, που ήταν και διευθύντρια της Σχολής όπου πήγαινε η αδελφούλα μου, πιστεύαμε πως δεν θα μας αρνείτο το άσυλο. Έτσι, στις τέσσερις το απόγευμα χτυπούμε την πόρτα.

Ο Τούρκος θυρωρός ανοίγει το πορτάκι της πύλης και ρωτά με τραχειά φωνή:

– Ποιος είναι; Τι θέλετε;

– Θέλουμε να δούμε την ηγουμένη, απαντά η μητέρα μου.

– Η ηγουμένη είναι απασχολημένη τώρα και δεν μπορεί να σας δεχθεί, λέει ο Τούρκος βραχνά.

– Πέστε της πως είναι οι γονείς της Λούση και θέλουν οπωσδήποτε να τη δουν, απαντά η μητέρα με τρεμάμενη φωνή.

2. Παναγία της Σιών. (Σ.τ.Μ.)

– Καλά, μουρμουρίζει ο Τούρκος, κλείνει το πορτάκι και απομακρύνεται.

Περνάμε μερικές στιγμές αβεβαιότητας.

– Αν δεν μας δεχτούν τι θα κάνουμε; μονολογεί ο θεός μου, που τον είχαν ζώσει και κείνον τα φίδια.

– Δεν γίνεται, απαντώ εγώ, μόλις πριν μερικές μέρες πλήρωσα τα ετήσια δίδακτρα της Λούση.

Και ενώ ετοιμαζόταν να μιλήσει η μητέρα μου, ανοίγει η πύλη και ξεπροβάλλει η γερόντισσα. Μόλις τη βλέπει, πετάγεται η μάνα μου και της εξηγεί την αιτία της επίσκεψής μας. Η ηγουμένη, μετά από μια στιγμή σιωπής, μουρμουρίζει:

– Η μονή είναι γεμάτη από γονείς μαθητών, αλλά θα προσπαθήσω να βολέψω κι εσάς, φτάνει να τηρήσετε τους κανόνες και να δώσετε το ποσόν που έχουμε ορίσει.

– Θα πληρώσουμε ό,τι μας ζητήσετε, απαντά η μάνα μου αποσβολωμένη, αφού δεν περίμενε τέτοιο όρο.

– Εκτός από τη Λούση, της οποίας τα δίδακτρα έχετε πληρώσει, για τον καθένα σας θα δώσετε πέντε λίρες.

– Πολύ καλά, ψιθυρίζει η μάνα μου.

Και πάνοντας το χεράκι της αδελφούλας μου, την τραβάει μέσα από την πύλη. Την ακολουθούμε και οι υπόλοιποι, ώστε να περάσουμε το βράδυ εκεί με μεγαλύτερη ασφάλεια.

Η μονή Νταμ ντι Σιών, που βρισκόταν στις πεδιάδες του Κορδελιού, ήταν ένα πελώριο κτίριο, μ' έναν μεγάλο κήπο ολόγυρα. Ένα τμήμα του κτιρίου χρησίμευε για οικοτροφείο, ενώ το άλλο ως πρωινή Σχολή. Πολλές απ' τις μαθήτριες ήταν ξένες, ανάμεσα στις οποίες αρκετές Αρμένισσες, που πάντα πρότευαν.

Η ηγουμένη της μονής ήταν μια γριά, σχεδόν κυρτω-

και μένη, που ο ήπιος χαρακτήρας της την έκανε αξιαγάπη-
τη. Όταν μπήκαμε στο μοναστήρι μας παρέδωσε σε μια
είδος νέα μοναχή, για να μας οδηγήσει στο παρλουάρ³, ενώ η ί-
δια ζήτησε συγγνώμη και αποχώρησε.

Το παρλουάρ ήταν μια πλατειά αίθουσα με πρόσοψη
ρεσ στον κήπο. Στο βάθος της αίθουσας, μια μαρμάρινη σταύ-
ρωςη πάνω σε μια βάση τραβούσε την προσοχή. Μερικά
ίγει μαύρα καθίσματα ήταν όλη κι όλη η επίπλωση της αί-
πε- θουσας. Το παρλουάρ ήταν η αίθουσα όπου συνήθως συ-
ρη- ζητούσαν οι γονείς όταν επισκέπτονταν τους οικοτρόφους,
θα αλλά εκείνο το βράδυ είχε μετατραπεί σε ξενώνα. Η αί-
ους θουσα ήταν απ' άκρη σ' άκρη γεμάτη και δύσκολα βρή-
καμε μια άδεια γωνιά.

Όταν πρωτομπήκαμε τα βλέμματα στράφηκαν πάνω
μας. Ήταν φανερό πως η παρουσία μας δεν ήταν αρεστή,
ένα γιατί η αίθουσα ήταν πλήρης και θα τους ενοχλούσαμε,
αλλά κι επειδή ήμασταν Αρμένιοι. Ιδιαίτερα οι Λεβαντί-
ζετε νοι εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους χωρίς αιδώ:

– Αυτός είναι ένας ιερός χώρος για τους καθολικούς
ρα- και μόνο αυτοί δικαιούνται να μένουν, λέει κάποιος ενο-
πό- χλημένος.

– Αν φοβάστε, βρείτε άσυλο στην εκκλησία σας, μας
ερη φωνάζει κάποιος άλλος οργισμένος.

– Δεν μας έφταναν οι Έλληνες, τώρα θα στεγάζουμε
και τους Αρμεναίους.

Όμως δεν δίναμε σημασία στις προσβολές και κατα-
αλο- χωνιασμένοι σε μια γωνιά περιμέναμε να ξημερώσει. Αλλά
ι οι- οι ώρες μοιάζουν σταματημένες.

Στις επτά το απόγευμα όλες οι καλόγριες αποσύρθη-
μέ- καν στα κελιά τους, προειδοποιώντας μας να μην θορυ-
βούμε. Κανείς δεν έδωσε σημασία. Μόλις έφυγαν, από

3. Χώρος υποδοχής, αναμονής, χολ. (Σ.τ.Μ.)

παντού ακούγονται φωνές. Ένας ζητά πληροφορίες, άλλος αναλύει την κατάσταση, ένας τρίτος τραβάει τον πάγκο. Εδώ στρίγγλιζε ένα μωρό, εκεί έκλαιγε μια γυναίκα γοερά, πιο πέρα μια γριά προσευχόταν, κι έτσι στην αίθουσα επικρατούσε πανδαιμόνιο.

Οι πλέον θορυβώδεις ήσαν οι Λεβαντίνοι. Αυτοί, παρότι δεν κινδύνευαν, είχαν καταφύγει στη μονή για περισσότερη σιγουριά και σκότωναν τον καιρό τους πειράζοντας τους τρομοκρατημένους Έλληνες και τους λιγοστούς Αρμένιους, που ανέχονταν τα πάντα δίχως να βγάζουν άχνα.

Η εν υπηρεσία μοναχή κάθε τόσο μας σύστηνε ησυχία κι ακόμη απειλούσε να μας διώξει, αφού δεν αφήναμε τις μοναχές επάνω να κοιμηθούν. Τι αναισθησία, Θεέ μου! Ενώ εμείς δεν κλείναμε μάτι από την αβεβαιότητα, οι μοναχές δεν χαλάλιζαν ούτε μιας νύχτας ύπνο. Και να σκεφτεί κανείς πως ήσαν ιέρειες αφοσιωμένες στη λατρεία του Θείου και ταγμένες στη βοήθεια των ανήμπορων και στη, με κάθε τρόπο, παρηγοριά τους.

Όσο εμείς διαφεύγαμε προσωρινά τον κίνδυνο στη μονή των καθολικών, πέρα στις μακρινές γειτονίες της πόλης και σε απομονωμένες κατοικίες ακούγονταν γυναικείες σπαραξικάρδιες στριγκλιές, κραυγές για βοήθεια και κρότοι πυροβόλων. Ήταν πλέον προφανές πως η σφαγή είχε αρχίσει και καθώς οι ώρες περνούσαν, πύκνωναν οι βοές. Κάποια στιγμή οι πυροβολισμοί πλησίασαν στο μοναστήρι, νομίσαμε πως είχαμε γίνει στόχος. Οι γυναίκες στην αίθουσα χάνοντας την ψυχραιμία τους βάλανε τα κλάματα, κι από τις δυνατές στριγκλιές τους ξεσηκώθηκε όλη η μονή. Οι καλόγριες πετιούνται από τον ύπνο τους και τρέχουν αναστατωμένες προς την αίθουσα. Ο θόρυβος όλο και μεγάλωνε και ήταν ορατός πλέον ο κίνδυνος οι Τούρκοι να μας εντοπίσουν λόγω του πανζουρλισμού. Ευτυχώς, καταφτάνει η ηγουμένη και καθησυχάζει τις γυ-

ναίκες βεβαιώνοντας πως η πόλη φρουρείται από Γάλλους ναύτες.

Οι πυροβολισμοί μετά τα μεσάνυχτα σιγά σιγά κοπάζουν και τις πρωινές πια ώρες τα γυναικόπαιδα ηρεμούν.

Την άλλη μέρα νωρίς, ένας κήρυκας γυρίζει τις χριστιανικές συνοικίες και αναγγέλλει ότι ο κεμαλικός στρατός έχει καταλάβει την πόλη, ότι η τάξη κι η ασφάλεια έχουν επανέλθει και ότι όλοι οι χριστιανοί χωρίς διάκριση θα έπρεπε να επιστρέψουν στα σπίτια και τις εργασίες τους, αλλιώς θα παραδίδονταν στο στρατοδικείο.

Γ'

Μετά την ανακοίνωση του τελέλη, όσοι είχαμε καταφύγει στη μονή επιστρέφουμε σιγά σιγά στα σπίτια μας. Στον δρόμο της επιστροφής, σε κάθε βήμα μας συναντούσαμε Τούρκους στρατιώτες που ζητούσαν από τους διαβάτες τσιγάρα, σπύρτα, καπνό, κάλτσες, παπούτσια και χρήματα. Η μάνα μου με την ιδέα και μόνο πως κάποιος από δαύτους θα μας πλησιάσει, έτρεμε. Οι πυροβολισμοί και οι γοερές κραυγές της προηγούμενης νύχτας δεν έβγαιναν από το μυαλό της και διαρκώς φοβόταν μήπως μας πειράξουν.

Όλοι τούτοι οι στρατιώτες ήταν σε άθλια κατάσταση. Ξυπόλυτοι, με σκισμένα ρούχα, το μούσι μακρύ σαν του μοναχού – ήταν εμφανές πως ήταν ταλαιπωρημένοι κι ότι, μετά από στερήσεις και θυσίες, είχαν τελικά καταλήξει στην χαρούμενη γι' αυτούς ημέρα. Απόδειξη η ζωνηρή έκφρασή τους, σε αντίθεση με τον ρουχισμό τους. Έλαμπε η ματιά τους και χαμογελούσαν τα χείλη τους. Ήταν φανερό πως ούτε οι ίδιοι δεν περίμεναν τέτοια νίκη, αφού δεν είναι εύκολη υπόθεση μια πόλη διακοσίων χιλιάδων χριστιανών, συν τους φυγάδες από τη Μικρασία.

Φτάνοντας στο σπίτι ο θεός μου, παρά τις παρακλήσεις της μητέρας μου, πήγε στην προκουμαία για να δει τι γίνεται, αλλά πριν περάσει ένα τέταρτο επέστρεψε. Στον δρόμο είχε συναντήσει γνωστούς που οδηγούνταν στο τμήμα συνοδεία Τούρκων αστυφυλάκων. Μετά απ' αυτά αντιλαμβανόμαστε πως τα λόγια του τελέλη ήταν ένα ά-

σχημο παιχνίδι, για να ξεμυτίσουν όσοι είχαν κρυφτεί και να διευκολυνθεί η εκτέλεση των σχεδίων τους.

Σφαλίζουμε τα πορτοπαράθυρα και αποσυρόμαστε στο βάθος, ώστε να μην ακούγεται θόρυβος και να νομίσουν πως το σπίτι είναι άδειο.

Γύρω στο μεσημέρι, η μάνα μου ακούγοντας έναν ψίθυρο, κατεβαίνει στον κήπο και μαθαίνει από μια Ρωμιά γειτόνισσα ότι Τούρκοι αστυφύλακες συνέλαβαν μέσα στην κατοικία των γνωστών μας Κεβορκιάν τον Αρακέλ εφέντη και τον έχουν πάει στο τμήμα. Ο Αρακέλ εφέντης ήταν ανώτερος υπάλληλος του Ντεϊνουμουγιέ⁴ και γνωστός φιλότουρκος, σε σημείο ώστε, και μετά την είσοδο των Ελλήνων στη Σμύρνη, δεν είχε βγάλει το φέσι του. Τι σήμαινε λοιπόν αυτή η σύλληψη; Η γειτόνισσά μας, η κυρα-Μαρία, προκειμένου να μην αμφιβάλλουμε για τον επικείμενο κίνδυνο, μας είχε γνωστοποιήσει τα ονόματα κι άλλων συλληφθέντων Αρμενίων. Η μάνα μου την ώρα που μας λέει τα ματτάτα, ζαρώνει τρέμοντας σε μια γωνιά. Η καημένη καταλαμβάνεται από διαρκή φοβία. Παρ' όλο που κανείς στον δρόμο μας δεν είχε συλληφθεί ως τότε, έσπαγε η καρδιά της κάθε που άκουγε κάποιο θόρυβο έξω από το σπίτι.

Βλέποντας τη μάνα μου σ' αυτή την κατάσταση, προσπαθώ να την ενθαρρύνω, να την παρηγορήσω, αλλά του κάκου. Είναι τέτοιος ο φόβος πως μπορεί να μας χάσει, που δεν μας αποχωρίζεται λεπτό – ιδίως εμένα μ' έπαιρνε στον κόρφο της και με φιλούσε διαρκώς. Ήταν τόσο

4. Η Ντουγιουνού Ουμουμιγιέ (Duyunu Umumiye) ήταν τουρκική κρατική υπηρεσία οικονομικών, που ιδρύθηκε το 1881 και σκοπό είχε τη συλλογή των φόρων. Απαρτιζόταν από αλλοεθνείς και αλλόθρησκους υπαλλήλους, Έλληνες, Αρμένιους, Εβραίους, Λεβαντίους, που συνήθως ήταν πολύ σκληροί στη δουλειά τους. (Σ.τ.Ε.)

δυνατή η προαίθησή της, που μ' έπνιγε από το σφίξιμο, λες κι ήμουν μοναχογιός. Η καημένη η αδελφούλα κι ο αδελφός μου, βλέποντας την εκδήλωση στοργής της μάνας προς εμένα, είχαν μαζευτεί σε μια άκρη. Ποιος ξέρει τι σκέφτονταν; Σίγουρα ζήλευαν και απορούσαν πώς η μάνα έδινε περίσσια αγάπη σ' ένα κοτζάμ παλικάρι. Δίκαια λοιπόν ζήλευαν. Κανείς στο σπίτι δεν ασχολείτο μαζί τους εδώ και μία βδομάδα. Η αιφνίδια μεταβολή των πραγμάτων δεν μας είχε δώσει τον καιρό, κι αυτά έχοντας ματέψει την πραγματικότητα, έκαναν στιδήποτε για να κάνουν αισθητή την παρουσία τους.

Καθώς κυλούσαν οι ώρες, όλο και πλησιάζαν οι πυροβολισμοί. Στις αρμένικες και τις ελληνικές συνοικίες γίνονταν φρικτές βιαιότητες και λεηλασίες. Οι Τούρκοι εισέρχονταν ελεύθερα πια στα σπίτια των χριστιανών, άρπαζαν τιμαφή και κάμανε απερίγραπτους φόνους.

Απ' τη μεριά της Αγίας Άννας, της ελληνικής εκκλησίας, ολονυχτίς ακούγονταν γυναικείοι κοπετοί, τουφέκια να κροτούν, κραυγές για βοήθεια. Οι Τούρκοι στρατιώτες έσπασαν την πόρτα και εισέβαλαν στον ναό. Λαφυραγώγησαν τα υπάρχοντα των χωριατών, άρπαξαν τις κοπέλες και απήγαγαν αλυσοδεμένους τους άντρες. Όσες γυναίκες προσπάθησαν ν' ακολουθήσουν τους δικούς τους, σωριάστηκαν λογχισμένες καταγής. Ήταν μες στον τρόπο όλη η ελληνική συνοικία. Οι Τούρκοι ασελγούσαν επί των νεαρών κοριτσιών, βίαζαν τις γυναίκες μπρος στους άντρες τους κι όσοι αντιστέκονταν σ' αυτές τις παράφρονες ανωμαλίες, δολοφονούνταν με ανείπωτα βασανιστήρια.

Εδώ και τρεις μέρες δεν έχουμε κλείσει μάτι. Μας έχουν κυριεύσει ο φόβος και ο τρόμος. Βλέπουμε τον κίνδυνο να πλησιάζει, όμως δεν βλέπουμε διέξοδο απ' αυτή

την αβάστακτη κατάσταση. Πότε θα πάρουν τέλος αυτή η ανεξέλεγκτη σφαγή και το πλιάτσικο δεν γνωρίζουμε.

Σήμερα προσπάθησαν να σπάσουν τις πόρτες και της δικής μας κατοικίας. Μα δεν τα κατάφεραν. Όμως η μάνα μου λιποθύμησε απ' την τρομάρα της. Τα αδελφάκια μου, τρομαγμένα, έβαλαν τα κλάματα. Ο θεός μου σε έξαλλη κατάσταση θέλησε να βγει και να ζητήσει βοήθεια από τους γείτονες. Όμως η ψυχραιμία μου τον απέτρεψε από παρόμοια απερίσκεπτη ενέργεια, αφού ο Τούρκος αλήτης δεν είχε ακόμη απομακρυνθεί. Την ίδια στιγμή, βρίσκοντας σε κάποιο συρτάρι ένα φιαλίδιο αιθέρα, συνέφερα την καημένη τη μητέρα μου, προλαμβάνοντας ένα ανεπανόρθωτο κακό.

Η όμορφη βασίλισσα του Αιγαίου, η Σμύρνη, είχε καλυφθεί από πυκνούς καπνούς. Όλη η πόλη, εκτός απ' τον Τουρκομαχαλά, καιγόταν.

Όταν πρωτοαντικρίσαμε από το Κορδελιό εκείνο το βράδυ τις θεόρατες φλόγες που τις συνόδευαν υπόκωφες βροντές, νομίσαμε πως τα πολεμικά της Αντάντ σφυροκοπούσαν την πόλη, για να εκφοβίσουν τον μαινόμενο τουρκικό όχλο και να σταματήσει τις σφαγές. Αλίμονο, όμως, όταν λίγο αργότερα μάθαμε την πικρή αλήθεια, καταλάβαμε το σφάλμα μας. Οι δυνάμεις της Αντάντ όχι μόνο δεν είχαν προσπαθήσει να εμποδίσουν τις βιαιοπραγίες του αλλόφρονος τουρκικού πλήθους, αλλά είχαν επιπλέον απομακρύνει τα θωρηκτά τους για ν' αφήσουν ελεύθερο το πεδίο στις ορδές για πλιατσικολόγημα και φονικό.

Η πυρκαγιά πρωτοξεκίνησε από την αρμένικη συνοικία, έτσι που το άλλο πρωί ένα πράγμα ακουγόταν είτε από τουρκικά, είτε από ελληνικά χείλη: ότι οι Αρμένιοι είχαν πυρπολήσει την πόλη.

ή η
της
μά-
κια
ε έ-
εια
εψε
κος
μή,
συ-
ς έ-

κα-
τον

) το
φες
ρο-
ενο
, ό-
κα-
μό-
γίες
ιλέ-
ίθε-
κό.
νοι-
ε α-
ι έί-

Αλλά ήταν εξακριβωμένο και από ομολογίες εκατο-
ντάδων μαρτύρων ότι Τούρκοι βασιβουζούκοι και Εβραί-
οι αργόσχολοι κρατώντας μπιτόνια βενζίνης και πετρε-
λαίου –εκτελώντας άνωθεν διαταγές– ολοβραδís έφεραν
βόλτα τις αρμένικες γειτονίες, κατάβρεχαν με το εύφλεκτο
υγρό και πυρπολώντας το, απομακρύνονταν.

Πρέπει να 'ναι τρελός κανείς για να πιστέψει τέτοιες κα-
τηγορίες. Αλλά το γεγονός ότι ο Τουρκομαχαλάς έμεινε α-
νέπαφος, μήπως δεν είναι απόδειξη πως αυτές οι κατηγο-
ρίες δεν αποτελούν παρά σκέτη συκοφαντία; Οι κεμαλι-
κοί, πυρπολώντας την πόλη, επιδίωκαν κάποιο σκοπό, που
έγινε γνωστός την επόμενη. Θέλανε την Τουρκία για τους
Τούρκους και με την πρόφαση της πυρκαγιάς θέλησαν ν' α-
πομακρύνουν τους Έλληνες και τους Αρμένιους ραγιάδες⁵.
Την άλλη κιόλας ημέρα, αρχικά στην πόλη και μετά από συ-
νοικία σε συνοικία, διαδόθηκε με ταχύτητα ηλεκτρικού ρεύ-
ματος ένα νέο που πάγωσε όλους τους χριστιανούς:

Όλοι οι ραγιάδες, δηλαδή οι τουρκικής υπηκοότητας
χριστιανοί από δεκαοχτώ έως πενήντα ετών θα συγκεντρώ-
νονταν ως όμηροι και θα σχημάτιζαν τα αμελέ ταμπουρού⁶
στα βάθη της Ανατολίας. Οι δε γέροι και τα γυναικόπαιδα,
σαν άχρηστο υλικό, θ' αποστέλλονταν στην Ελλάδα.

Είχε δοθεί δεκαπέντε μέρες διορία στους χριστιανούς
για να παραδοθούν. Μετά τη λήξη της προθεσμίας όποι-
ος συλλαμβανόταν θα εκτελείτο επιτόπου.

Η είδηση έβαλε τη μάνα μου σε μαύρες σκέψεις. Τα
αμελέ ταμπουρού αποτελούσαν μακρινό παρελθόν του
παγκοσμίου πολέμου. Χιλιάδες χριστιανοί είχαν χάσει τη
ζωή τους σ' αυτά. Δεν είχαν ακόμη στεγνώσει τα δάκρυα
μανάδων, συζύγων. Γι' αυτό και κανείς δεν θέλησε να πα-

5. Υπόδουλοι τουρκικής υπηκοότητας χριστιανοί. (Σ.τ.Μ.)

6. Τάγματα εργασίας. (Σ.τ.Μ.)

ραδοθεί. Κι όμως, άλλη λύση δεν υπήρχε. Οι μέρες περνούσαν, η προθεσμία έληγε, κι οι άντρες ξεθαρρεύοντας παραδίδονταν. Πολλοί, μ' ένα δέμα παραμάσχαλα, πήγαιναν κατευθείαν στο τμήμα της γειτονιάς, άλλοι κρύβονταν κι άλλοι μηχανεύονταν πώς να φύγουν. Οι γυναίκες, μητέρες κι αδελφές, δεν ήθελαν να φύγουν, θεωρώντας πως έτσι θ' αποχωρίζονταν για πάντα τους άντρες. Τελικά, μετά από δίλημμα μερικών ημερών και βλέποντας τα βαπόρια ολοένα να φεύγουν, μάζευαν τα πράγματά τους και κατέβαιναν η μία μετά την άλλη στην προκυμαία. Τα φουγάρα των βαποριών στο λιμάνι διαρκώς κάπνιζαν. Οι μέρες πλησίαζαν· μετά την προθεσμία κανείς δεν θα μπορούσε ν' αναχωρήσει. Σωτηρία δεν υπήρχε. Θρήνος και κοπετός, και οι χριστιανικές συνοικίες άδειαζαν.

Η μητέρα μου δεν μ' άφηγε λεπτό. Αισθανόταν πως πλησίαζε η ώρα και του δικού μας χωρισμού. Καθόταν ώρες κοντά μου. Δεν είχε κουράγιο να μιλήσει. Τα δάκρυά της έτρεχαν βροχή. Η οδύνη της δεν χωρά σε λόγια. Δεν ήξερα πώς να την παρηγορήσω. Αλλά κι εκείνη δεν ήθελε ν' ακούσει κουβέντα. Επειδή, παρά την ηλικία μου, ήμουν πολύ αναπτυσμένος, φοβόταν μήπως με συλλάβουν. Όσο για τον θείο μου, τέτοιον κίνδυνο δεν διέτρεχε. Είχε προ πολλού περάσει τα πενήντα, γι' αυτό κι ο φόβος της μάνας μου επικεντρωνόταν σε μένα. Δυστυχώς, όμως, δεν μας έμενε παρά ή να παραδοθούμε στις Αρχές ή να το σκάσουμε. Και κανείς μας δεν τολμούσε να φανερώσει αυτές τις σκέψεις. Τελικά, ο θείος τραβάει απόμερα τη μητέρα και κάτι της σιγοψιθυρίζει. Εγώ μαντεύω το θέμα της συζήτησης, όμως, προσποιούμαι αδιαφορία και στρέφω τη ματιά μου προς την κίνηση του κεντρικού δρόμου. Ακριβώς απέναντι από το σπίτι μας υπήρχε μία πελώρια αποθήκη, που οι κεμαλικοί

την είχαν μετατρέψει σε στρατόνα. Εκείνη τη στιγμή έβγαζαν από την αποθήκη μια ομάδα κρατουμένων. Μάνες, γυναίκες και νεαρές κοπέλες τρέχανε κλαίγοντας ξοπίσω, προσπαθώντας με κραυγές και παρακάλια να πλησιάσουν τους ανθρώπους τους, αλλά οι Τούρκοι τις απώθουσαν χτυπώντας με τον υποκόπανο. Μα εκείνες δεν έδιναν σημασία στα χτυπήματα κι αγκάλιαζαν τους αγαπημένους τους. Μια φιλούσε το παιδί της, άλλη πάσχιζε να δώσει ένα δέμα στον άντρα της, μια τρίτη συμβούλευε τον αδελφό να μην πει ιδρωμένος νερό και τον πειράζει στο αδύναμο στήθος, και ξαφνικά, ενώ ένας στρατιώτης προσπαθούσε να ξεκολλήσει μια γριά γυναίκα απ' το παιδί της, η δύστυχη σωριάζεται καταγής, τυλίγεται με απόγνωση στα πόδια του και κραυγάζει με σπαραξικάρδια φωνή:

– Ω, Θεέ μου, ω Θεέ μου... Δεν πρόκειται να τον ξαναδώ...

Ο στρατιώτης, χωρίς να δώσει σημασία στις ικεσίες της δύσμοιρης, της καταφέρνει με τον υποκόπανο ένα τέτοιο χτύπημα που τη σωριάζει χάμω νεκρή. Ο γιος, βλέποντας το θέαμα, βγάζει μια διαπεραστική κραυγή και μετά ένα ακατάπανστο γέλιο. Ο δύστυχος νέος τρελάθηκε.

Μετά απ' αυτή την άγρια δολοφονία, οι γυναίκες μαρμαρωμένες από τον τρόμο υποχωρούν και ανοίγουν δρόμο να πορευτεί ελεύθερα το μπουλούκι.

Το τραγικό τέλος της γυναίκας με κάνει ν' αποστρέψω το βλέμμα μου από το παράθυρο. Προσπαθώ ν' αφεθώ στους λογισμούς μου, αλλά μάταιος κόπος. Το πρόσωπό μου έχει χρώμα νεκρικό και κάνω υπεράνθρωπες προσπάθειες να μην το αντιληφθεί η μητέρα μου και ρωτήσει την αιτία.

Ο θεός σε λίγο έρχεται να μου ανακοινώσει την απόφασή τους. Αλλά εκείνη τη στιγμή το αδελφάκι μου, που είχε πάει ν' αγοράσει ψωμί, έρχεται τρέχοντας και λέει δυνατά:

– Άκουσες, μαμά, τι πάθανε οι Σιρουιάν; Είχαν βγει στον δρόμο με τον Ασαντούρ ντυμένο με γυναικεία και το στήθος παραγεμισμένο με κουρέλια...

– Πάψε, δεν είναι ώρα για αστεία, τον διακόπτει αυστηρά η μητέρα.

Όμως ο Χρατς επιμένει:

– Κι ενώ ετοιμάζονταν να επιβιβαστούν στο πλοίο, οι στρατιώτες ανακαλύπτουν πως είναι μεταμφιεσμένος. Ορμούν κατά πάνω του, ένας του βγάζει την περούκα, άλλος τραβά απ' το στήθος τα κουρέλια κι ένας τρίτος λογχίζει στο λεπτό στην κοιλιά το δύστυχο παιδί.

Οι Σιρουιάν ήταν από τις γνωστές οικογένειες του Κορδελιού. Είχαν έναν μοναχογιό, τον Ασαντούρ, που τον λάτρευαν και είχαν προσπαθήσει να τον φυγαδεύσουν μ' αυτό τον τρόπο, με τραγική κατάληξη.

Η μάνα μου με κοιτά αποσβολωμένη. Αυτόν ακριβώς τον τρόπο είχαν αποφασίσει και για το δικό μου φευγιό. Όμως, αυτή η απρόσμενη έκβαση είχε χαλάσει τα σχέδια. Ο δρόμος της φυγής φράζει ενώπιόν μας και δεν μας μένει πια, παρά να περιμένουμε κλεισμένοι στα σπίτια μας τον κατευνασμό των παθών και τη Θεία Πρόνοια.

Δ'

Οι κεμαλικοί κατέλαβαν ένα μεγάλο κτίριο στην οδό Αγίας Άννας στο Κορδελιό και το μετέτρεψαν σε αστυνομικό τμήμα. Ο ιδιοκτήτης, ένας Έλληνας έμπορος, είχε αναχωρήσει την προηγούμενη εβδομάδα για το εξωτερικό. Το κτίριο αποτελείτο από επτά ευρύχωρα δωμάτια, δύο εκ των οποίων έβλεπαν την οδό Αγίας Άννας. Το πρώτο χρησίμευε ως γραφείο του αστυνομικού διοικητή, το δεύτερο ως αίθουσα αναμονής.

Οι Τούρκοι αστυφύλακες όταν συνέλαβαν τον θείο μου κι εμένα, μας οδήγησαν σ' αυτή την αίθουσα. Από τα κλειδαμπαρωμένα εξώφυλλα μόλις εισχωρούσε μία ακτίνα του ήλιου. Ένας μελαμψός αστυνομικός, κέρβερους σωστός, φύλαγε την είσοδο και επιτηρούσε τους κρατούμενους. Σ' αυτή την απομόνωση θα έπρεπε να περιμένουμε τον ερχομό του διοικητή, για να μας ανακρίνει και να αποφασίσει για τα περαιτέρω.

Ήταν οχτώ το πρωί και η αίθουσα ήταν ακόμα άδεια. Σε λίγο αρχίζει η προσέλευση νέων κρατουμένων και η απομόνωση γεμίζει. Οι περισσότεροι είναι άγνωστοι σε μας Έλληνες με τρομοκρατημένο ύφος.

Μερικοί είχαν συλληφθεί κατά την επιβίβαση κι άλλοι, όπως εμείς, στα σπίτια τους.

Η σύλληψή μας έγινε με απρόβλεπτο τρόπο. Εκείνο το πρωί, μετά από μία σχετικά ήσυχη νύχτα, ετοιμαζόμασταν να επισκεφθούμε στο σπίτι του τον καθολικό επίσκοπο Δον Βαλέρι και να του ζητήσουμε να μας προμη-

θεύσει με προσωρινά έγγραφα γαλλικής ιθαγένειας και εν συνεχεία, με τη συνδρομή του, να επιβιβαστούμε στο πλοίο για να σώσουμε τη ζωή μας. Καθολικοί ιερείς και υπάλληλοι Πρεσβειών με αμφίβολο παρελθόν είχαν παραιτήσει κάθε ασχολία, και έκαναν επάγγελμα την εκμετάλλευση δυστυχισμένων σαν και μας και την προσφορά αρωγής έναντι παχυλού τιμήματος. Κι ενώ εμείς, έχοντας εξασφαλίσει τη συνδρομή του Δον Βαλέρι, συσκευάζαμε τα απαραίτητα, ξάφνου Τούρκοι στρατιώτες με τη συνοδεία δύο αστυνομικών πολιορκούν την κατοικία μας και κτυπούν την πόρτα. Η κατάσταση μας γίνεται φρικτή. Εδώ και δεκαπέντε μέρες, πόσες φορές Τούρκοι αργόσχολοι είχαν προσπαθήσει να μπουν στο σπίτι και δεν τα 'χαν καταφέρει! Τώρα ήταν τα όργανα του Κράτους, κι αν δεν ανοίγαμε, δεν το 'χαν σε τίποτα να τη θρυμματίσουν. Οπότε και η μάνα μου, πάρα πολύ ταραγμένη, αναγκάζεται ν' ανοίξει. Ευθύς εισβάλλουν καμιά δεκαριά στρατιώτες με επικεφαλείς δύο αστυνομικούς και ρωτούν με αγριότητα:

– Ερκέρ βαρ;⁷

– Σιλάχ βαρ;⁸

Η μάνα μου χάνει τα λόγια της και δεν μπορεί ν' αποκριθεί αμέσως. Αλλά αυτοί δεν περιμένουν την απάντησή της και αρχίζουν να ερευνούν τα δωμάτια, ν' ανοίγουν τα συρτάρια, να σπάνε τ' αντικείμενα, να σηκώνουν τα κρεβάτια και να ψαχουλεύουν τα στρώματα, να τραβούν τις κουρτίνες, ν' αναστατώνουν όλο το σπίτι και, μαζεύοντας τα τιμαλή και τα πολύτιμα είδη, να τα βάζουν στα σακιά τους.

Ένας από δαύτους, μάλιστα, φαινόταν τόσο μπουντα-

7. Υπάρχουν άντρες; (Σ.τ.Μ.)

8. Υπάρχουν όπλα; (Σ.τ.Μ.)

καί ποιοι υ-ια-με-ρά-τας με-νο-και-τή-γό-τα, κι-ατί-α-οιά-ούν

λάς, που, βλέποντας το πιάνο της αδελφής μου στη σάλα, πάει προς τη μάνα μου και τραβώντας την από το μπράτσο ξεφωνίζει:

– Άνοιξε γρήγορα κι αυτό το συρτάρι.

Η μάνα μου, πνιγμένη στο κλάμα, μάταια προσπαθεί να του εξηγήσει ότι δεν είναι συρτάρι, αλλά μουσικό όργανο. Εκείνος δεν ακούει λέξη· κομματιάζει το πιάνο με τον υποκόπανο του όπλου για να βρει τον κρυμμένο θησαυρό. Λυσσασμένος, μια και οι ελπίδες του διαψεύδονται, ορμάει και αρπάζει τα δακτυλίδια από το χέρι της μάνας μου και κατόπιν ακολουθεί τους συντρόφους του, που συνοδεύουν τον θείο μου κι εμένα στην αστυνομία. Η μάνα μου παραγμένη και μην αντέχοντας τον πόνο του χωρισμού, σωριάζεται κάτω λιπόθυμη.

Πο-τη-ουν-τα-ούν-όο-πα-τα-

Όσο περνούσε η ώρα, τόσο η αίθουσα γέμιζε με κρατούμενους. Ήταν πλέον βέβαιο πως δεν θα μπορούσαμε να ξεμπερδέψουμε εύκολα. Η αγωνία μας όλο και μεγάλωνε. Τι θα μας έκαναν; Πού θα μας πήγαιναν; Γιατί δεν μας αποκάλυπταν τον σκοπό τους; Αυτές οι σκέψεις μάς βασάνιζαν συνεχώς, κι ενώ οι ώρες κυλούσαν, ολοένα η αίθουσα γέμιζε με νεοαφιχθέντες.

Τέλος, κατά το μεσημέρι, ήλθε ο διοικητής. Ψηλός, ξανθός, με μεγάλα μουστάκια, ήταν ένας άνθρωπος γύρω στα σαράντα. Κρατούσε ένα πέτινο μαστίγιο, που το εναπόθεσε στο γραφείο του αμέσως μετά την είσοδό του, ενώ, λουφάζοντας στην πολυθρόνα του, διατάζει τον μελαμπρό αστυφύλακα να φέρει μέσα έναν έναν τους κρατούμενους. Ο αστυφύλακας εκτελεί τη διαταγή· οδηγεί τους κρατούμενους στο γραφείο, και μετά από σύντομη ανάκριση τους μεταφέρει στην απομόνωση.

Η αίθουσα άδειαζε συνεχώς και πλησίαζε η σειρά μας.

Τώρα πια ξέραμε πως, αφότου οδηγηθούμε ενώπιον του διοικητή, δεν υπάρχει γλιτωμός. Γι' αυτό και ο θεός μου έκανε μια προσπάθεια να δωροδοκήσει τον αστυφύλακα, ώστε να μας ελευθερώσει κρυφά. Γνώριζε εκ πείρας ότι το χρήμα είναι θαυματουργό, γι' αυτό και τον πλησίασε άφοβα και του ψιθύρισε κάτι στ' αυτί για να μην ακούσουν οι συγκρατούμενοι.

Ο αστυφύλακας υψώνει τα μάτια, κοιτάζει τον θείο και, θαρρείς ικανοποιημένος από την εξέταση, κουνάει το κεφάλι καταφατικά. Το παζάρι είχε λήξει. Ο Τούρκος θα μας έδινε την ελευθερία έναντι εκατό λιρών! Αλλά με ποιο τρόπο; Άδικα σπάμε το κεφάλι μας για να βρούμε τη λύση του αινίγματος. Για να βγούμε από την πύλη έπρεπε να διασχίσουμε τον διάδρομο της αστυνομίας, πράγμα πολύ δύσκολο αν όχι αδύνατο. Οι αστυφύλακες, πλήθος στον διάδρομο, μπαινόβγαιναν, πηγαινοερχόντουσαν – με λίγα λόγια η έξοδος μας ήταν πολύ επικίνδυνη.

Κι ενώ μας βασάνιζαν αυτές οι σκέψεις, μια ομάδα από αστυφύλακες σταματά στην πόρτα της αίθουσάς μας και ρίχνει διερευνητικές ματιές. Η παρουσία τους, απρόσμενη και δυσάρεστη, μας προκαλεί αναστάτωση κι απελπισία. Ευτυχώς, όμως, η αναπάντεχη επίσκεψη δεν διαρκεί πολύ. Οι αστυφύλακες μη βρίσκοντας κάποιον δικό τους στην αίθουσα, απομακρύνονται μιλώντας και βρίζοντας δυνατά. Ο μελαμπός αστυφύλακας, επωφελούμενος της στιγμής, ξαναμπαίνει και γνέφει στον θείο μου να πλησιάσει. Ο θεός μου, χωρίς δεύτερη κουβέντα, τον πλησιάζει διστακτικά. Εγώ, για μια στιγμή, τρομοκρατημένος από τον απότομο και επιτακτικό τόνο του Τούρκου αστυφύλακα, νομίζοντας πως θα τον οδηγήσει στον διοικητή, δίχως άλλη σκέψη, ακολουθώ τον θείο μου για να μην τον αφήσω μονάχο. Αλλά ο μελαμπός αστυφύλακας μου κάνει νόημα να μην κουνηθώ, ενώ, συγχρόνως προτείνοντας ένα

χαρτονόμισμα στον θείο μου, του λέει δυνατά, ώστε να τον ακούσουν και οι αστυφύλακες στον διάδρομο:

– Άκου φίλε, πάρε πέντε γρόσια και φέρε μου ένα κουτί τσιγάρα από την αγορά.

Ο θείός μου μαντεύει τη σκέψη του αστυφύλακα να τον ελευθερώσει μ' αυτό τον τρόπο. Παίρνει τα πέντε γρόσια και, νομίζοντας πως θ' αφήσει και μένα με τον ίδιο τρόπο, δίνει τις εκατό λίρες στον αστυφύλακα και, διασχίζοντας τον διάδρομο, βγαίνει στον δρόμο.

Ο μελαμψός αστυφύλακας, όμως, αντί να αφήσει κι εμένα, αμέσως μετά την αναχώρηση του θείου μου, με οδηγεί στο γραφείο του διοικητή. Καταλαβαίνω μεμιάς την άθλια συνωμοσία. Ο θείός μου ήταν γέρος και σε περίπτωση ακόμη που παρουσιαζόταν στον διοικητή, ήταν πιθανό ν' αφεθεί ελεύθερος, επομένως, τσεπώνοντας το κατοστάρικο, δεν δίστασε να τον αφήσει. Ενώ εγώ ήμουν νέος. Δεν ήμουν κανένας άχρηστος για να μπορέσει να με βγάλει από το τμήμα κάτω από τη μύτη του διοικητή με οποιοδήποτε πρόσχημα. Ιδίως επειδή δεν ήταν σίγουρος εάν σ' αυτή μου την κατάσταση, θα τολμούσα ν' αποκαλύψω τη δωροληψία του. Κι αδίστακτα με πήγε στον διοικητή.

Ο διοικητής στην αρχή με κοιτάζει έκπληκτος, διότι δεν περίμενε να δει έφηβο στην ηλικία μου. Ως τώρα, όλοι οι κρατούμενοι ήσαν πάνω από τα είκοσι, οπότε, με ρωτάει χαμογελώντας:

– Βρε συ, πόσων χρονών είσαι;

– Είμαι μόλις δεκαέξι, μπέη μου, του αποκρίνομαι με φωνή αλλοιωμένη από την ταραχή και, βγάζοντας το νουφούς⁹ από την τσέπη μου, του το δίνω για να διαπιστώσει την ηλικία μου.

Όμως, αλίμονο! Μακάρι να μην είχα πάρει αυτό το κα-

9. Δελτίο ταυτότητας, πιστοποιητικό γέννησης. (Σ.τ.Μ.)

ταραμένο χαρτί. Μακάρι να είχα μουγκαθεί και να μην έδειχνα το κουρελόχαρτο εκείνο στον αστυνόμο, αφού αυτό έγινε η αιτία να υποστώ για δεκατέσσερις ολόκληρους μήνες ανήκουστα, παράλογα μαρτύρια, να παλεύω συνεχώς μεταξύ ζωής και θανάτου και να δω με τα ίδια μου τα μάτια αναρίθμητους χριστιανούς να κατασφάζονται.

– Βρε, εσύ είσαι Αρμένης και τόση ώρα δεν μιλάς; βροντοφωνάζει.

Και το πρόσωπό του ξαφνικά αγριεύει.

Εγώ τι μπορώ πια να κάμω; Ήταν αδύνατον ν' αποκρύψω την ταυτότητά μου, αφού είχα από μόνος μου προδοθεί. Επομένως, αναγκάστηκα να ομολογήσω την καταγωγή μου και να τον εκλιπαρήσω ώστε, λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία μου, να μ' αφήσει ελεύθερο.

Αλλά ο αξιωματικός, όχι μόνο δεν μ' ακούει, αλλά προθέτει ειρωνικά:

– Ο τουρκικός στρατός χρειάζεται παλικάρια σαν και του λόγου σου. Εσείς οι Αρμένηδες είστε πρώτοι στη μάχη και πουλάτε ακριβά το τομάρι σας. Χαίρομαι που πλάι στους εκατοντάδες Αρμεναίους που συγκέντρωσα, θα προσθέσω ένα ακόμη σθεναρό παλικαράκι.

Μετά, ο σκληρόκαρδος Τούρκος κάνει σινιάλο στον αστυφύλακα μπροστά στην είσοδο να με πάει κοντά στους υπόλοιπους κρατούμενους. Έτσι κι εγώ, για το καπρίτσιο ενός διοικητή, παρότι ανήλικος καταλήγω κρατούμενος μόνο και μόνο επειδή είμαι Αρμένης και ανακατεύομαι στο πλήθος των Ελλήνων αιχμαλώτων.

Το απόγευμα μερικοί αστυφύλακες μας παίρνουν και μας πηγαίνουν σ' έναν στάβλο που βλέπει στην αγορά. Ο στάβλος ήταν η προσωρινή μας φυλακή. Φαίνεται πως η επιλογή αυτή ήταν σκόπιμη: ήθελαν να μας συνηθίσουν

στην κτηνώδη ζωή, ώστε αργότερα να μας σκοτώσουν σαν τα ζώα στο σφαγείο.

Όταν πρωτομπήκα με τους συντρόφους σ' αυτό τον στάβλο, το σκοτάδι ήταν τόσο πηχτό που δεν έβλεπα, αλλά μόλις συνήθισαν τα μάτια μου, άρχισα να βλέπω και να ξεχωρίζω ανθρώπους και ζώα. Ο στάβλος ήταν ασφυκτικά γεμάτος απ' άκρα σε άκρη. Εδώ ορισμένοι κρατούμενοι σε πηγαδάκια μιλούσαν χαμηλόφωνα, πιο κει ένα άλλο έτρωγε μέσα από μια ξύλινη σκάφη, παρακάτω ένα πρόβατο μασούλαγε συνεχώς μυρικάζοντας, ενώ, πλάι του, ένα πελώριο βόδι εξέπεμπε δυσωδία.

Κουρασμένος από την ολόημερη ορθοστασία και τσακισμένος από τις τόσες αγωνίες, μπαίνοντας στον στάβλο, λούφαξα σε μια γωνιά καταγής, αποκαμωμένος.

Οι κρατούμενοι στον στάβλο, με την είσοδό μας, μας περικυκλώνουν και αρχίζουν τις ερωτήσεις.

- Πώς σας συνέλαβαν;
- Πού σας πιάσανε;
- Σταμάτησε το πλιάτσικο, η σφαγή;
- Ανεχώρησαν τα γυναικόπαιδα;

Και μια βροχή από ερωτήσεις, που ο καθένας απαντά όπως ξέρει.

- Βρε, εσύ είσαι ακόμη παιδί, πώς θ' αντέξεις, αναφωνεί αίφνης με το που με βλέπει ένας Έλληνας συγκρατούμενος.

Το επιφώνημα εντυπωσιάζει τους γύρω μου.

- Βλάκα, τι σημασία έχει η ηλικία; παρατηρεί ένας τρίτος.

- Ξέρεις μήπως εσένα τι σε περιμένει;

- Έχεις δίκιο, ρώτησα χωρίς να σκεφτώ, μουρμουρίζει ο πρώτος και πέφτει σε μαύρες σκέψεις.

Λίγο λίγο οι κρατούμενοι διαλύονται κι ο καθένας πάει στη γωνιά του. Οι περισσότεροι είναι Έλληνες χωρικοί από τα

περίχωρα του Κορδελιού: Παπαζιάρ, Τομάζο, Τσιλί. Πάμπωχοι, φουκαράδες γεωργοί, καλλιεργητές, κηπουροί, ψαράδες και μαναβάκια. Ασπιλες, καθαρές ψυχούλες.

Να κι ένας γνωστός. Σε μια σκοτεινή, αφανή κόγχη του στάβλου έχει κρυφτεί ο Λεβόν Σαχακιάν. Ο γνωστός ελληνομαθής νέος από το Κορδελιό. Όταν ο βασιλέας Κωνσταντίνος ήλθε στο Κορδελιό, αυτός πήγε εκ μέρους της αρμενικής κοινότητας να τον υποδεχτεί και απηύθυνε στα Ελληνικά έναν τόσο ωραίο χαιρετισμό, που οι παρόντες, ενθουσιασμένοι, άρχισαν να φωνάζουν «Ζήτω η Αρμενία». Ο καημένος ο νεαρός ήταν βέβαιο πως, αν αναγνωριζόταν, δεν επρόκειτο να μείνει ζωντανός, γι' αυτό κι αναλογιζόταν εκεί στη γωνιά του ότι είχε έλθει η ώρα για τους κεμαλικούς ν' απαντήσουν στις ευχές που 'χε κάνει στον Έλληνα βασιλιά.

– Γιατί σκέφτεσαι μ' αυτό τον τρόπο, κύριε Λεβόν, τον ερωτά ένας άγνωστος σε μένα συμπατριώτης.

Όμως, ο Σαχακιάν δεν απαντά: ρίχνει μονάχα μια παρακλητική ματιά στον φίλο, σαν να του 'λεγε «όλα καλά».

– Τι χρειαζόταν να πας να τον καλωσορίσεις και να του δώσεις ευχές; συνεχίζει ο φλύαρος συμπατριώτης.

Ο Σαχακιάν αυτή τη φορά τον κατακεραυνώνει με τη ματιά του.

Το απόγευμα μου φέρνουν από το σπίτι ένα χοντρό πανωφόρι, ένα παλιό φέσι και, τυλιγμένα σ' ένα πακέτο, κότα βραστή, ένα κομμάτι τυρί, ψωμί και φρούτα.

Αυτή ήταν μία εβδομάδα σφαγής. Μετά τους χριστιανούς, είχε αρχίσει η σφαγή των ζώων. Όσοι είχαν κατοικίδια ζώα, τα έσφαζαν. Ένα τέλειο ολοκαύτωμα ζώων και ανθρώπων. Τι να 'καναν; Σε λίγες μέρες θα εγκατέλειπαν σπίτια και περιουσίες και θα 'παιρναν τον δρόμο της προ-

Ιά-
οί,
του
ελ-
ων-
της
τα
τες,
ία».
αν,
ζό-
κε-
τον

σφυγιάς. Επομένως, σκέφτονταν να μην αφήσουν τουλάχιστον τα ζώα στους Τούρκους.

ΤΟ ΧΩΜΑ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ ΑΦΟΥ ΔΕΝ ΧΟΡΤΑΣΕ ΠΙΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ, ΤΩΡΑ ΡΟΥΦΟΥΣΕ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ.

Τη σφαγή των ανθρώπων ακολούθησε η σφαγή των ζώων. Όποιος φύλαγε στο σπίτι του ζώα –κότα ή πρόβατο, κατσίκα ή πάπια– τα έσφαζε για να μην τ' αφήσει στους Τούρκους. Ήταν τα μόνα που θα μπορούσαν να περισωθούν από τα χέρια των πειναλέων κεμαλικών. Ολόκληρα κτήματα, πολύτιμα έπιπλα και χαλιά, θαρρείς πως δεν είχαν αξία μπρος σ' αυτά τα ζώα.

Το πακέτο το 'φερε ο μικρός μου αδελφός, ο Χρατς. Το καημένο το παιδί, βλέποντας τη σοβαρότητα της κατάστασής μου, λέει για να με παρηγορήσει:

– Ασότ, μη στεναχωριέσαι, η μαμά θα σ' ελευθερώσει.

– Όχι, δεν στεναχωριέμαι, του απαντώ.

Κάνει να φύγει, αλλά ξαναγυρνά.

– Ασότ, ψιθυρίζει.

– Τι θέλεις, Χρατς.

– Αν δεν μπορέσουμε να σε λευτερώσουμε, θα 'ρθουμε μαζί σου, προσθέτει με λυγμούς.

Του χαϊδεύω το κεφάλι, ενώ δυο δάκρυα καυτά μού βρέχουν το πρόσωπο. Μετά εξαφανίζεται τρέχοντας μέσα στο πλήθος της αγοράς.

Εγώ αποτραβιέμαι στη γωνιά μου. Δεν έχω καθόλου όρεξη. Εναποθέτω πλάι μου το πακέτο και ξαναβυθίζομαι στις σκέψεις.

Ήμουν ένας γεροδεμένος νέος, μόλις δεκάξι χρονών. Δεκάξι χρόνια που τα πέρασα στους ευωδιαστούς κήπους και στους πρασινισμένους κάμπους του Κορδελιού. Φέρνω στη μνήμη μου και το δικό μας μεγάλο ανθισμένο κήπο, με τις μακριές, πυκνές πέργκολες, που στη σκιά τους

κάθε απόγευμα περνούσα ώρες ευτυχίας πλάι στην αγαπημένη μου, την Αστίγκ. Κάναμε θαυμάσια όνειρα για το μέλλον, που όμως κατέστρεψαν οι άγριες ορδές των κεμαλικών.

Εκείνη, άραγε, πού να 'ναι τώρα; Μία βδομάδα πριν φτάσουν οι Τούρκοι είχε πάει με τους γονείς της στο εξωτερικό. Η καημένη η κοπέλα πόσα δάκρυα είχε χύσει, πόσο είχε εκλιπαρήσει να τους ακολουθήσουμε κι εμείς, αλλά ο θεός μου ούτε να τους ακούσει. Άραγε μάντευε τα όσα τραβούσαμε τώρα; Αλλά θα 'ταν προτιμότερο να μην ξέρει – θα την τσάκιζε ο πόνος.

Κατόπιν, αναλογίζομαι τη μάνα μου. Τι να 'κανε άραγε η καημένη αυτή την ώρα; Είμαι βέβαιος πως γύρναγε από πόρτα σε πόρτα στα σπίτια γνωστών Τούρκων στρατιωτικών, κάνοντας καθετί δυνατόν για να με σώσει. Όμως, αλίμονο, οι ώρες κυλούσαν κι ακόμη δεν έβλεπα ακτίνα σωτηρίας.

Η μέρα βασίλευε και το σκοτάδι με μαύρες φτερούγες σκέπαζε την πόλη. Έξω οι διαβάτες της αγοράς, οι Τούρκοι δηλαδή, έσπευδαν στα σπίτια τους, για να γευθούν την οικογενειακή θαλπωρή. Ενώ Έλληνες και Αρμένιοι έχυναν καυτά δάκρυα για τον χαμό των αγαπημένων τους προσώπων.

Στον στάβλο οι φωνές σβήνουν λίγο λίγο, σταματούν οι ψίθυροι κι όσο οι ώρες περνούν, τόσο χαλαρώνουν τα νεύρα των φυλακισμένων. Δεν μπορούν πια να συνεχίσουν τις συζητήσεις. Ο ύπνος βαραίνει τα βλέφαρα, αλλά κανείς μας δεν θέλει να κλείσει μάτι, βρισκόμαστε στην αβεβαιότητα. Η απόλυτη σιωπή που κυριαρχεί έξω, μας τρομάζει ακόμη περισσότερο. Μια μακρά σιωπή που κάνει την ατμόσφαιρα στον στάβλο θανατερή. Κι ο παραμικρός ψίθυρος δεν μας ξεφεύγει. Ούτε μυρμήγκι δεν σαλεύει. Από το στόμα ενός αλόγου ξεγλιστράει ένα άχυρο. Από μια γω-

νιά ακούγεται ένας βαθύς στεναγμός, εδώ κι εκεί μερικά
τρεμάμενα κεριά αχνοφωτίζουν τον στάβλο, κάνοντας τις
σκιές στους υγρούς μουχλιασμένους τοίχους εφιαλτικές. Οι
ώρες αργοκυλούν. Το σώμα μου δεν αντέχει πια από την
ταραχή και τον τρόπο της μέρας. Το κεφάλι βαραίνει, τα
μάτια σφαλάνε κι όλα γύρω μου σβήνουν.

Μια δυνατή κλοτσιά, ένα σφύριγμα μαστιγίου, να πώς
συνέρχομαι από τον λήθαργό μου. Με τη βοήθεια κεριών
που αχνοφέγγουν, διακρίνω τις άραχλες σκιές των κρατου-
μένων, που τρέχουν έξω σπρώχνοντας ο ένας τον άλλον.
Κραυγές, φωνές και κακό, μετατρέπουν την ατμόσφαιρα σε
κόλαση. Οι Τούρκοι στρατιώτες ερευνούν σπιθαμή προς
σπιθαμή τον στάβλο, μην τυχόν και κρυφτεί κανείς στο σκο-
τάδι και σηκώνουν με κλοτσιές τους κρατούμενους στο πόδι.

– Καλκ, γκιαβούρ, καλκ.¹⁰

Ένας στρατιώτης με θηριώδη μορφή, πάνω στο κε-
φάλι μου, με αναγκάζει με τις κλοτσιές να σηκωθώ. Ση-
κώνομαι με μεγάλη δυσκολία και πετάγομαι έξω, όπου α-
νακατεύομαι με τους άλλους κρατούμενους.

Ο θόρυβος, η οχλοβοή μεγαλώνουν. Ένας καλεί τον α-
δελφό του, άλλος ψάχνει για τον πατέρα του κι ένας τρί-
τος τρέχει προς τον φίλο του.

– Βασίλη!

– Πατέρα!

– Σταύρο!

Τέλος, μας αραδιάζουν στην κύρια οδό της αγοράς.
Είμαστε περί τους εκατόν πενήντα. Υπακούμε όλοι μας
έντρομοι στις διαταγές τους. Ένα απόσπασμα είκοσι πέ-
ντε στρατιωτών μας περικυκλώνει και με το σύνθημα ε-

10. Σήκω, άπιστε, σήκω. (Σ.τ.Μ.)

νός υπαξιωματικού ξεκινάμε. Αλλά δεν έχουμε κάνει καλά καλά εκατό βήματα, όταν ξάφνου μας σταματούν.

– Ντουρ¹¹, φωνάζει ο επικεφαλής υπαξιωματικός με τη βραχνή φωνή του και μας σταματά μπρος σ' ένα μεγάλο οίκημα. Ήταν η κατοικία του στρατιωτικού διοικητή Κορδελιού. Τα παράθυρα του δευτέρου ορόφου ήταν όλα φωτισμένα και μελωδίες ακούγονταν από μέσα. Ήταν προφανές ότι οι ένοικοι διασκεδάζαν.

Ο επικεφαλής αξιωματικός του αποσπάσματος μας παρατά για μια στιγμή και μπαίνει στην κατοικία του διοικητή. Περιμένουμε με αγωνία να γυρίσει, ενώ χίλιες σκέψεις περνούν από τον νου μας. Γιατί μας φέρανε εδώ αυτή την ώρα; Σε τι αποσκοπεί τούτη η νυχτερινή εκστρατεία; Γιατί μας παράτησε ο αξιωματικός και πήγε μέσα;

Μη μπορώντας να δώσω απάντηση σε καμιά από τις ερωτήσεις, απορημένος και αναστατωμένος ρωτώ κάποιον διπλανό μου:

– Γιατί μας φέρανε εδώ, τι θα μας κάνουν;

– Θα μας καθαρίσουν, αποκρίνεται ο πλαϊνός, με φωνή που προσπαθούσε να κρύψει την ταραχή του.

Τον κοιτάζω έντρομος. Ήταν ένας ψηλός, γεροδεμένος άντρας κοντά στα σαράντα. Δεν μπορώ να διακρίνω τη φυσιογνωμία του στο σκοτάδι. Παραταύτα, από τις νευρικές κινήσεις του μαντεύω τη μεγάλη σύγχυσή του.

Επιτέλους, ανοίγει η θύρα του αρχοντικού και κατεβαίνει τις σκάλες ο αξιωματικός, συνοδεΐα ενός κοντόχοντρου στρατιωτικού. Τον ακολουθούν καμιά εικοσαριά νεαροί αξιωματικοί. Όλοι τους είναι μεθυσμένοι. Δεν έχουν κουράγιο να σταθούν στα πόδια τους.

Ο κοντός, ευτραφής στρατιωτικός μάς πλησιάζει με μεγάλη δυσκολία. Από τις κινήσεις του μαντεύουμε πως είναι ο

11. Περίμενε. (Σ.τ.Μ.)

διοικητής. Τρέμουν τα γόνατά του από την υπερβολική μέθη. Οι καρδιές μας πάνε να σπάσουν από την ταχυπαλμία. Τι θα πει, τι άραγε θα κάμει; Η αγωνία μας δεν διαρκεί πολύ.

Αίφνης, σκάει η βόμβα. Μασουλώντας τα λόγια, κραυγάζει με ακατανόητο τρόπο:

– Ιτσινιζντέν ερμενιέρ τοικσίν.¹²

Μερικοί από την ομάδα περνούν μπροστά. Εκτός από τον Σαχακιάν, όλοι οι υπόλοιποι μου είναι άγνωστοι.

Κάποια στιγμή πάω να κάνω κι εγώ μια κίνηση· νιώθω πως έχει σημαίνει η ώρα μου. Αναθυμάμαι τη μάνα μου, την αδελφή, τον αδελφό μου και φέρνω για τελευταία φορά την εικόνα τους εμπρός μου. Η ιδέα ότι θα τους αποχωριστώ για πάντα μου ματώνει την καρδιά, τα μάτια σκοτεινιάζουν, το μυαλό παύει να λειτουργεί, τα χείλη μου μουδιάζουν και εντελώς αποβλακωμένος, ετοιμάζομαι ν' ακολουθήσω τους δυστυχείς μου συμπατριώτες. Κάνω μια κίνηση για να βγω από την ομάδα. Όμως ξάφνου, ένα δυνατό χέρι, σφίγγοντάς μου το μπράτσο, έδινε την τρομερή απάντηση στην αναρότησή μου, ενώ συγχρόνως μου μνημούσε να μην κινηθώ. Αντιλαμβάνομαι αμέσως τον σκοπό του. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης μου φωτίζει αστραπιαία το μυαλό και δυναμώνει την ελπίδα μου για επιβίωση.

Σε τέτοιες στιγμές και ο πλέον άπειρος ακόμη, μετατρέπεται σε πολυμήχανο Οδυσσέα. Θαρρείς πως τότε ξεπηδάει από το μυαλό του ανθρώπου μια μυστική δύναμη, που, σε δύσκολες στιγμές, ρίχνει το φως της και τον κατευθύνει. Σαν ένα πνεύμα κρυφό που μας στεφανώνει ή σαν πείρα ενός παρελθόντος βίου που αναδύεται στις ψυχές μας – είναι η δύναμη που αφυπνίζεται ξαφνικά, ωθώντας τον επαπειλούμενο στην αυτοάμυνα.

12. Οι Αρμένιοι ανάμεσά σας να βγουν έξω. (Σ.τ.Μ.)

Έτσι κι εγώ, αφού συνέρχομαι, λογίζομαι αστραπιαία ότι εάν ακολουθήσω τους συμπατριώτες μου, πορεύομαι σε βέβαιο θάνατο. Ενώ, μένοντας με τους Έλληνες, σώζομαι. Εξάλλου, κανένας από τους Τούρκους δεν γνώριζε πως είμαι Αρμένης.

Οι διώξεις των Αρμενίων είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε έφτανε ένας Τούρκος να γνωρίζει πως κάποιος είναι Αρμένης, για να τον σκοτώσει επιτόπου χωρίς δεύτερη σκέψη. Μήπως κι εγώ δεν το είχα διαπιστώσει εκείνο το πρωί που είχα παρουσιαστεί στον αστυνομικό διοικητή; Εάν δεν του είχα φανερωθεί, τώρα δεν θα 'μωνα εδώ. Μια μικρή απειροσκεψία ήταν αιτία να χάσω την ελευθερία μου. Συνεπώς, τώρα θα 'πρεπε να είμαι πιο συνετός, να κρύψω την ταυτότητά μου και να προσποιηθώ τον Έλληνα ώστε να σώσω τη ζωή μου.

Κατόπιν τούτου δεν κουνήθηκα καν. Ήδη, κανείς στην ομάδα δεν με γνώριζε, εκτός από τον Σαχακιάν, και εκείνον τον σωματώδη κρατούμενο, που, θαρρείς σταλμένος από τη Θεία Πρόνοια, με είχε αποτρέψει ως φύλακας άγγελος από τον βέβαιο θάνατο, μαντεύοντας την εθνικότητά μου.

Σαν ξεχώρισαν οι τέσσερις συμπατριώτες, ο κοντόχοντρος διοικητής, βλέποντας πως δεν υπάρχουν άλλοι, αρχίζει να μας ρωτάει τα ονόματα, ως να επρόκειτο για μια μικρή ανάκριση. Τρέμω σύγκορμος, διαισθάνομαι πως αυτή τη φορά δεν θα καταφέρω ν' αποκρύψω την ταυτότητά μου, ενώ ο διοικητής όλο και πλησιάζει. Ένα βήμα ακόμη και θα 'ναι μπρος μου. Είμαι βέβαιος πως θα με καταλάβει απ' τη φωνή μου και μόνο, και θα με καταδικάσει σε θάνατο μαρτυρικό. Ήδη έχω μετανιώσει που δεν πήγα με τους συμπατριώτες μου. Ίσως, σκέφτομαι, πως δεν τους ξεχώρισαν για να τους θανατώσουν, και ζηλεύω την τύχη τους· καταριέμαι τον Έλληνα, που έγινε η αιτία να χάσω τη ζωή μου.

Ο διοικητής τώρα στέκει εμπρός μου. Δεν έχω δύναμη να τον αντικρίσω, καθώς χέρια και πόδια τρέμουν. Το πρόσωπό μου έχει τη χροιά του θανάτου. Ευτυχώς, όμως, που το σκοτάδι με καλύπτει.

Η ανάσα μου πιάνεται, το σώμα μου παγώνει κι ακούω τη βραχνή φωνή του διοικητή, σαν βόμβο μακρινό, να με ρωτάει:

– Πώς σε λένε;

Δεν μπορώ ν' απαντήσω μεμιάς. Μουδιάζει η γλώσσα μου. Τα μέλη μου νεκρώνουν και έντρομος είμαι έτοιμος να πέσω στα πόδια του ικετευτικά, ώστε να λυπηθεί τα νιάτα μου.

Όμως, ξαφνικά, ω Θεία Πρόνοια! Ω Θεία Πρόνοια! Ο διοικητής ταλαντεύεται, τα πόδια του λυγάνε από την άκρα οινοποσία και, για να μην πέσει, παραπατάει προς τον πλαϊνό μου. Μια απειροελάχιστη κίνηση, όμως αρκετή για να φύγει από μπροστά μου. Βρίζει και φτύνει ο Τούρκος, κατόπιν γελάει νευρικά και συνεχίζει την ερώτηση με τον πλαϊνό μου.

– Πώς σε λένε;

– Γιορντάν, απαντάει με τρεμάμενη φωνή ο πλαϊνός κρατούμενος, ένας Έλληνας από την Καισάρεια.

– Ουλάν κιοπέκ,¹³ εσύ έχεις προφορά Αρμένη. Είσαι οπωσδήποτε Αρμένης κομιτατζής, ωρύεται ο μεθυσμένος διοικητής βγάζοντας αφρούς από το στόμα του.

– Όχι, μπέη εφέντη, είμαι Έλληνας από την Καισάρεια, τραυλίζει ο Γιορντάν με τον τρόπο του θανάτου ζωγραφισμένο στο πρόσωπο.

– Τοικ, τοικ,¹⁴ κραυγάζει με περισσότερη μανία ο Τούρκος και, τραβώντας τον τρομαγμένο από το μπράτσο, τον βγάζει έξω από την ομάδα.

13. Ρε, σκύλε. (Σ.τ.Μ.)

14. Βγες έξω, βγες έξω. (Σ.τ.Μ.)

Ο καημένος αιχμάλωτος του κάκου παρακαλεί, εκλιπαρεί λέγοντας πως δεν είναι Αρμένης, αλλά Έλληνας από την Καισάρεια. Ανώφελο. Ο μεθυσμένος διοικητής δεν ακούει κουβέντα και σπρώχνει τον δυστυχή προς τους συμπατριώτες μου, που, σαν κατάδικοι με μεσαιωνικά βασανιστήρια, έντρομοι και σιωπηλοί, περιμένουν τον θάνατο.

Παίρνω με ανακούφιση μια βαθειά αναπνοή. Μια κρυφή χαρά με διαπερνά με γλυκό ρίγος. Πράγματι, η ζωή είναι πολύ γλυκιά, ακόμη και εις βάρος ενός άλλου. Βρίσκομαι πλέον εκτός κινδύνου κι ενώ χαίρομαι που γλίτωσα από του χάρου τα δόντια, κάποιος Έλληνας αθώος καταδικαζόταν στη θέση μου. Αλλά κι εγώ αθώος δεν ήμουν; Ήταν φταιξιμο που ήμουν Αρμένης; Πόσο μάλλον, όταν σε στιγμές αυτοσυντήρησης προσπαθεί κανείς να σώσει το τομάρι του, δεν έχει καιρό να οικτίρει τρίτους.

Κάτι αλλόκοτο στην ψυχή του ανθρώπου τον κάνει καμιά φορά πιο άγριο, πιο άσπλαγχο κι από ζώο. Είναι το ένστικτο της αυτοσυντήρησης που μετατρέπει τον άνθρωπο σε θεριό.

Λυπήθηκα για την τραγική μοίρα του ανθρώπου. Μα τι μπορούσα να κάνω; Ήμουν ανάμεσα σε δυο πυρά. Ή να σώσω κάποιον άλλο με κόστος τη ζωή μου, ή να σωθώ εις βάρος του. Ήταν τεράστια η θυσία και η ζωή πολύ γλυκιά. Το 'φερε η μοίρα ο Έλληνας να γίνει θύμα της μέθης του διοικητή. Ένα τραγικό παιχνίδι της μοίρας, που άθελά μου συμμετέχω κι εγώ.

Τέλος, ο διοικητής διεκπεραιώνει την ανάκριση και, αφού δώσει οδηγίες στον επικεφαλής αξιωματικό, ξαναπάει με τους σταφιδιασμένους φίλους του στο φωτεινό διαμέρισμα για να συγχίσει το φαγοπότι. Ο αξιωματικός δίνει το σύνθημα της αναχώρησης.

Ε΄

Αγνωστο το πού μας οδηγούν. Με σκυμμένα κεφάλια περνάμε βιαστικά από την αγορά του Κορδελιού και βγαίνοντας στην προκουμαία, βαδίζουμε κατά μήκος. Διασχίζουμε το μικρό λιμάνι και αφήνοντας κατά μέρος την αρμενική εκκλησία Σουρπ Αστβατζατζίν¹⁵ κατευθυνόμαστε προς την Μπελλαβίστα.

Περνώντας απ' τη γωνιά του δρόμου της μικρής μας εκκλησίας, με πλημμυρίζει η πίκρα. Θυμάμαι τα παλιά, τα ευτυχισμένα παιδικά μου χρόνια, όταν κάθε πρωί διέσχιζα τούτο τον δρόμο με τη σάκα υπομάλης και πήγαινα στο Αζκαϊν Βαρζαράν¹⁶, στο προαύλιο της εκκλησίας. Τύχαινε φορές που δεν είχα μελετήσει και για ν' αποφύγω τις επιπλήξεις του δασκάλου ή την καζούρα των συμμαθητών, δεν ήθελα καν να περάσω από κείνο τον δρόμο. Όμως, η αυστηρή ματιά της μητέρας μ' έκανε να ξαναπιάσω τη σάκα και με βαριά καρδιά να πάρω τον δρόμο του σχολείου. Δεν ήμουν καλός μαθητής. Πιο πολύ από τα μαθήματα μ' άρεσαν το παιχνίδι κι οι διασκεδάσεις, και περίμενα ανυπόμονα το διάλειμμα για να παίξω βόλους με τους επιστήθιους φίλους μου. Οι βόλοι ήταν το αγαπημένο μου παιχνίδι. Είχα τέτοια αδυναμία σ' αυτό το παιχνίδι, που ξέχναγα και να φάω.

Κι έτσι ξένοιαστα, με τον ν΄ου στο παιχνίδι, κυλούσαν τα

15. (αρμεν.) Της Θεοτόκου. (Σ.τ.Μ.)

16. (αρμεν.) Εθνική Σχολή. (Σ.τ.Μ.)

χρόνια και, παραμελώντας το σχολείο, προτιμούσα την ελεύθερη ζωή. Μου πλάκωνε την ψυχή η αποπνικτική ατμόσφαιρα του σχολείου· ήταν φορές που δεν ήθελα να μείνω λεπτό στην τάξη, ενώ, ένα επεισόδιο μια μέρα έγινε αιτία να παρατήσω το σχολείο και να κατέβω στην πιάτσα. Του κάκου η μάνα μου τότε με είχε εκλιπαρήσει, με είχε ακόμη απειλήσει να μην εγκαταλείψω το σχολείο, όμως εγώ ήμουν αμετακίνητος στην απόφασή μου ν' ασχοληθώ με την αγορά. Είναι αλήθεια πως αργότερα μετάνιωσα για την απερίσκεπτη επιλογή μου, όμως ήταν ήδη αργά. Είχα γίνει ολόκληρο παλικάρι κι είχα αρχίσει να ενδιαφέρομαι για εντελώς άγνωστα πράγματα.

Κι ενώ ξανάφερνα στη μνήμη σαν σε ταινία σινεμά τα παιδικά μου ευτυχισμένα χρόνια, διακόπτει τις σκέψεις μου μια αγριοφωνάρα.

– Γιορύ, γκιαβούρ.¹⁷

– Γιανάς, κιοπέκ.¹⁸

Μεμιάς προσγειώνομαι στην πραγματικότητα. Βλέπω τον Τούρκο στρατιώτη που μας συνόδευε να σηκώνει το τουφέκι για να με χτυπήσει με τον υποκόπανο. Ξεχνώ τα πάντα και εν ριπή οφθαλμού ξεφεύγω τρέχοντας για να γλιτώσω από το χτύπημα.

Βλέποντάς με, με ακολουθούν και οι άλλοι φίλοι μου. Προσπαθούν να προσπεράσουν ο ένας τον άλλον και να βρεθούν στις πρώτες γραμμές. Όσοι ξέμεναν πίσω, υπόκειντο στα, μετά μανίας, χτυπήματα των στρατιωτών.

Ο επικεφαλής στην ομάδα αξιωματικός, παρακολουθούσε γελώντας την άγρια πράξη και αντί να την εμποδίσει, προέτρεπε όλο και περισσότερο, κραυγάζοντας κάθε φορά:

17. Περπάτα, άπιστε. (Σ.τ.Μ.)

18. Μαζέψου, σκύλε. (Σ.τ.Μ.)

– Βουρούν κιοπεκλερέ.¹⁹

– Ελντυρίν χαϊνλαρί.²⁰

Οι στρατιώτες, ενθαρρυνμένοι, διπλασίαζαν τα χτυπήματα και μας ανάγκαζαν να τρέχουμε σαν τρελοί. Ενώ, ο σκληρός αξιωματικός, στις ικεσίες μας, απαντούσε όλο και πιο άκαρδα.

– Γκεμπερίν χαϊν κιοπεκλέρ.²¹

Για ν' αποφύγουμε τη βροχή από χτυπήματα, τρέχουμε λαχανιασμένοι με τη γλώσσα έξω, σαν τα σκυλιά. Πορευόμαστε μέσω Πειροντά, Αγία Τριάδα, Μπαϊρακλί και Σαλαχανέ και, αφήνοντας πίσω μας το Μερσιόλι, πλησιάζουμε στο Χαλκά-μπουνάρ.

Υποχωρούσε η νύχτα και η ροδοδάκτυλος χαραυγή έβαφε με κόκκινες αποχρώσεις τα υψώματα του Μπουρνόβα.

Μακριά, στο αγκυροβόλιο της Πούντας, σφύριζε ένα βαπόρι. Ο πυκνός καπνός που ανέβαινε απ' το φουγάρο, σχημάτιζε ένα μαύρο τόξο στο ροδαλό στερέωμα του πρωινού. Μια μυστηριώδης δύναμη, θαρρείς, με τραβούσε προς την πλευρά εκείνου του τόξου. Δεν ήταν δύσκολο να μαντέψει κανείς την αιτία. Το βαπόρι ετοιμαζόταν για αναχώρηση κι εγώ σκεφτόμουν τους ευτυχείς θνητούς που σε λίγο θα εγκατέλειπαν την κόλαση της Σμύρνης. «Γιατί να μην είμαι κι εγώ μέσα στο πλοίο; Γιατί να μην έχω κι εγώ την τύχη αυτών των ευτυχισμένων θνητών;» σκέφτομαι και η πίκρα με πλημμυρίζει. Το βαπόρι ξεμακραίνει και οι καπνοί διαλύονται.

Περνάμε μπρος από τη μεγάλη μπουραρία του Μπομόντι στο Χαλκά-μπουνάρ και μπαίνουμε στο σιενό του

19. Χτυπήστε τα παλιόσκυλα. (Σ.τ.Μ.)

20. Σκοτώστε τους αγάριστους. (Σ.τ.Μ.)

21. Ψόφος στ' αγάριστα σκυλιά. (Σ.τ.Μ.)

Νταραγάτς, που το περιβάλλουν πολυάριθμα εργοστάσια. Και τι δεν μου θυμίζουν τούτες οι γωνιές. Τα εργοστάσια του Στεφανίδη, του Τοζάκογλου, του Τσιντσινί στο Νταραγάτς έχουν πάψει να λειτουργούν. Στον γενικό πόλεμο²² χιλιάδες άνθρωποι συναθροίζονταν μπρος σ' αυτά τα εργοστάσια, όπου έφερναν για ν' αλέσουν ένας το σιτάρι, άλλος το κριθάρι ή το καλαμπόκι. Κι όταν τύχαινε να μην λειτουργήσουν, οι φούρνοι της Σμύρνης είχαν έλλειψη αλεύρων, και οι κάτοικοι έμεναν χωρίς ψωμί.

Αχ! Εκείνες οι δύσκολες μέρες του πολέμου, ήταν χίλιες φορές προτιμότερες από ό,τι σήμερα.

Ηταν περίπου έξι το πρωί, όταν, επιτέλους, περνάμε από την Πούντα και φτάνουμε στην προκουμαία της Σμύρνης.

Άλλες φορές, την ώρα εκείνη, μετρούσες στα δάχτυλα τους διαβάτες στην προκουμαία. Σήμερα, παρατηρείται μια ασυνήθιστη, παράξενη κίνηση. Κυρίως, γυναικόπαιδα και γέροι με μπόγους στους ώμους ή δέματα στη μασχάλη κατευθύνονται στο αγκυροβόλιο της Πούντας, για να μπουν στα σταθμευμένα βαπόρια και ν' απομακρυνθούν μια ώρα αρχύτερα από τη Σμύρνη, που είχε μεταβληθεί σε κόλαση, χειρότερη κι απ' την πραγματική.

Δεν έχουμε φτάσει καλά καλά στην προκουμαία, όταν οι Τούρκοι στρατιώτες μπήγουν τις αγριοφωνάρες.

– Γιορού, γκιαβούρ.

– Γιανάς, κιοπέκ.

– Ντορτερί μπόσμα, χαϊν,²³ προσπαθώντας να μας πυκνώσουν. Αν και δεν μας χτυπούσαν πια, όμως, μας έβγαζαν το λάδι, αναγκάζοντάς μας να πλησιάσουμε, σχε-

22. Ο συγγραφέας εννοεί τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. (Σ.τ.Μ.)

23. Μη χαλάς τους ζυγούς, αχάριστε. (Σ.τ.Μ.)

στιά-
ργο-
ιστο
πό-
υτά
τάρι,
μην
η α-

ν χί-

με α-
ωνης.
τυλα
είται
όπαι-
μα-
ς, για
ζυν-
ιεται-
|.
όταν

δόν ποδοπατώντας ο ένας τον άλλον. Μας έκαναν ένα κου-
βάρι, διότι φοβόντουσαν μην τυχόν, ενθαρρυμένοι από
την παρουσία Ευρωπαίων ναυτών, το σκάσουμε κι ανα-
κατευτούμε με το πλήθος των φυγάδων.

Οι Ευρωπαίοι ναύτες που βολτάρανε, μας κοίταζαν με
ψυχρή αδιαφορία. Λες και βρισκόμασταν σε συνήθη πα-
ράτα. Για να λέμε την αλήθεια, ποτέ δεν περιμέναμε από
την πολιτισμένη Ευρώπη τόση ασυνειδησία, τέτοια ανε-
λέητη συμπεριφορά κι αδιαφορία.

Πού ήταν το *Θέατρο της Σμύρνης*, το *Σπόρτινγκ Κλουμπ*,
το *Καφέ ντε Παρί*, τα στέκια των Κλωναρίδη και Κραίμ-
μερ. Μάταια προσπαθώ να εντοπίσω τα γνωστά αυτά κτί-
ρια. Όλα έχουν καεί, όλα έχουν γίνει στάχτες. Ήταν θλι-
βερή η εικόνα. Ποτέ δεν περίμενα να δω τέτοιον όλεθρο.
Σε όλο της το μήκος η προκουμαία είχε γίνει αγνώριστη.
Τώρα δεν διέκρινε κανείς παρά χαλάσματα κι απέρα-
ντους σωρούς ερειπίων, καρβουνιασμένων από τη φωτιά.
Ένα πράγμα δεν είχε αλλάξει μοναχά στην προκουμαία: η
ιπήλατη άμαξα, που συνέχιζε αργά τη διαδρομή της α-
πό τη μian άκρη στην άλλη.

Συντετριμμένος απ' τη σπαραχτική ετούτη εικόνα, σκύ-
βω το κεφάλι και με βαριά καρδιά συνεχίζω με τους ομό-
τυχούς μου την πορεία.

Περπατούμε δεκαπέντε ακόμη λεπτά και, τέλος, φτά-
νουμε στον μεγάλο στρατώνα της Σμύρνης. Μας οδηγούν
στο προαύλιο, που είναι μια πελώρια έκταση με θέα τη
θάλασσα. Στη μια άκρη της αυλής, δίπλα στη θάλασσα, ή-
ταν ένας μεγάλων διαστάσεων σταθμός γεμάτος με αιχ-
μαλώτους. Όταν πρωτομπήκαμε, νομίσαμε ότι θα κρα-
τούσανε και μας προσωρινά εκεί, μέχρι την απελευθέρω-
σή μας. Διότι, πιστεύαμε ακόμη στην παρέμβαση των δυ-
νάμεων της Αντάντ, και δεν θέλαμε να πιστέψουμε στη
φρικτή τραγωδία που μας περίμενε.

Προσπαθούσαμε να ξεγελάσουμε τους εαυτούς μας και καταφερόμαστε με μίσος και οργή προς όσους μας περιέγραφαν με μελανά χρώματα το μέλλον. Η ψυχική μας κατάσταση ήταν τέτοια, που κάποιο μικρό γεγονός ή ασήμαντη είδηση, μπορούσε να μας αναπερώσει την ελπίδα απελευθέρωσης.

Όμως, παρά τις προσδοκίες μας, ο υπαξιωματικός διατάσσει να παραμείνουμε καθιστοί κοντά στην πύλη υπό την επίβλεψη των στρατιωτών, ενώ ο ίδιος κατευθύνεται προς το κυρίως κτίριο.

Καταπονημένοι από την πορεία της προηγούμενης νύχτας, βρίσκουμε επιτέλους την ευκαιρία να καθίσουμε και να πάρουμε μια ανάσα. Καθόμαστε ανακούρκουδα και περιμένουμε τον υπαξιωματικό, ενώ χίλιες δυο κακές σκέψεις μάς βασανίζουν και επιτείνουν την αγωνία μας.

Οι ώρες κυλούν, η αγωνία μεγαλώνει και κανείς δεν γνωρίζει πόσο θα διαρκέσει η αοριστία.

Δυο βήματα πιο πέρα, μερικοί αιχμάλωτοι εκφράζουν απόψεις για το μέλλον μας. Στήνω αυτί, μπας και παρηγορηθώ.

– Παιδιά! Θα μας μεταφέρουν και μας στον αντικρινό σταθμό.

– Λάθος, πατριώτη. Απ' ό,τι άκουσα, σε λίγο θα μας ξαναρίξουν στην πορεία.

– Και πού θα μας πάνε; ρωτάει με αγωνία ο τρίτος.

Ευτυχώς αυτό δεν διαρκεί πολύ. Ο διοικητής της φρουράς σταματάει το άλογο και με στεντόρεια φωνή διατάζει να σταματήσουμε. Δείχνοντας ένα χωράφι δεξιά στον δρόμο, μας διατάζει να κάτσουμε εκεί κάτω. Εκτελούμε αμέσως τη διαταγή και καθόμαστε στο υγρό έδαφος μισοπεθαμένοι από κούραση, πείνα και δίψα, ενώ οι στρατιώτες ξεπεζεύοντας από τ' άλογα σχηματίζουν κλοιό γύρω μας, μην τυχόν και το σκάσουμε.

Δέκα λεπτά αργότερα, πριν καλά καλά συνέλθουμε, διακρίνουμε μακριά έναν ατέλειωτο συρφετό, οπλισμένο με μαχαίρια, δρεπάνια, τσεκούρια κι άλλα φονικά όργανα, να βαδίζει απειλητικά προς το μέρος μας. Ο πάνοπλος όχλος που είχε έλθει να μας υποδεχτεί, ήταν μια συμμορία βασιβουζούκων, που, διαποτισμένοι με την ιδέα της εκδίκησης, κινείτο σαν αγέλη άγριων λύκων για ν' αρπάξει καινούργια θύματα, από το ήδη κατασφαγμένο, αποδεκατισμένο μας τάγμα.

Στη θέα αυτού του αιμοβόρου όχλου, που ερχόταν με προφανή στόχο, κολλάμε έντρομοι ο ένας στον άλλον και προσπαθούμε ν' απομακρυνθούμε από τις άκρες του δρόμου και να μαζευτούμε στη μέση του χωραφιού για να μην πέσουμε στα χέρια του.

Κι όταν καταφτάνει εξαγριωμένος, προσπαθεί μεμιάς να μας επιτεθεί. Ευτυχώς όμως, ο διοικητής της φρουράς, χωρίς χρονοτριβή, διατάζει τους στρατιώτες ν' απωθήσουν τον όχλο. Και –ω Θεία Πρόνοια– οι μέχρι πρότινος άγριοι δήμιοί μας, τώρα, μετατρέπονται σε φύλακες αγγέλους, μας προστατεύουν σφίγγοντας τον κλοιό γύρω μας.

Το μαινόμενο πλήθος δεν περίμενε ποτέ τέτοιο εμπόδιο. Όλοι οι αιχμάλωτοι που είχαν περάσει από κει πριν από μας, είχαν άσπλαχνα δολοφονηθεί και κατακρεουργηθεί από τον ξεσαλωμένο συρφετό, χωρίς κανείς να τον εμποδίσει. Γιατί, λοιπόν, ο διοικητής εμπόδιζε την πραγματοποίηση ενός ιερού τάματος, μιας υποχρέωσης; Διότι, πρέπει να τονίσω, ο Τούρκος θεωρεί ιερό θρησκευτικό καθήκον τη θανάτωση ενός άπιστου, ενός γκιαούρη, έχοντας βαθιά πειστεί ότι, όσο περισσότερους σκοτώσει, τόσο πιο άξια θέση θα έχει στον παράδεισο. Ιδιαίτερα τώρα, που αυτή η πίστη είχε ενισχυθεί και με την ιδέα της εκδίκησης. Κι ο τελευταίος Τούρκος, κι ο μυξιάρης ακόμη, που ούτε αρουραίο δεν είναι ικανός να πιάσει, έχει τάξει να σκο-

τώσει έναν τουλάχιστον χριστιανό και για την πραγμάτωση του τάματός του, παράτησε τη δουλειά του και έσπευσε να υποδεχτεί τα караβάνια των αιχμαλώτων.

Από τον όχλο αυτό δεν έλειπαν ούτε γυναίκες, ούτε γέροι, ούτε παιδιά. Όλοι τους είχαν έναν στόχο, έναν σκοπό: να σκοτώσουν όσο το δυνατόν περισσότερους χριστιανούς. Ωστόσο, έτσι φαινόταν αυτή τη φορά, δεν θα μπορούσαν να υλοποιήσουν τον σκοπό τους, αφού έβρισκαν αντίσταση από τους ίδιους τους ομοϊαίμους τους. Κι όμως, δεν απελπίζονται από την απροσδόκητη αντίδραση των φρουρών μας. Τουναντίον, προσπαθούν να επιτεθούν κρυφά στους συντρόφους μας στις άκρες του δρόμου, παράπέρα. Αλλά, κάθε φορά οι δυνατές εκκλήσεις βοήθειας των συντρόφων μας αναγκάζουν τους στρατιώτες –που θέλουν να βοηθήσουν κρυφά τους ντόπιους, όμως φοβούνται μην αντιληφθεί ο διοικητής τη συνενοχή τους– να τους απωθούν. Εμάς, ωστόσο, μας έχει καταλάβει ο φόβος κι ο τρόμος, και στριμωγμένοι πλάι πλάι στη μέση του χωραφιού, ακούμε με φρίκη τα απειλητικά αλυχτίσματα του φανατισμένου όχλου. Από τα λόγια και τις κινήσεις των στρατιωτών μαντεύαμε πως περίμεναν να βραδιάσει, να απομακρυνθεί ο διοικητής, ούτως ώστε να βοηθήσουν τους ντόπιους στην εκτέλεση της αχαλίνωτης θηριωδίας τους και να ενωθούν μ' αυτούς για να μας αποτελειώσουν.

Ήδη είχαν αρχίσει οι συνομιλίες αγοραπωλησίας ενώπιόν μας, ενώ εμάς μας έλουζε κρύος ιδρώτας. Ένας αιχμάλωτος στην άκρη του δρόμου, ακούγοντας πως είναι ο ίδιος το αντικείμενο του παζαρέματος, σηκώνεται ξαφνικά και τρέχει σαν τρελός ποδοπατώντας όποιον βρει, προς τη μέση του χωραφιού.

Οι υπόλοιποι, βλέποντάς τον να τρέχει πανικόβλητος, ανασηκώνουν με κόπο το κεφάλι και ρωτούν φοβισμένα ο ένας τον άλλον:

– Τι είναι, τι συνέβη;

– Δε βλέπετε, προσπαθούν να μας πουλήσουν!

– Θεέ μου, τι θα κάνουμε, χανόμαστε...

– Παιδιά, αν ξημερωθούμε εδώ, να το ξέρετε πως θα μας αρπάξουν έναν έναν και θα μας ξεπαστρέψουν.

Τα λόγια του τελευταίου κάνουν τόσο τρομερή εντύπωση, που όλοι για μία στιγμή κοιταζόμαστε έντρομοι. Ευτυχώς, κάποιος παίρνει τον λόγο:

– Όχι, δεν πιστεύω να μας αφήσουν εδώ, δηλώνει μ' αισιοδοξία και μας γεμίζει μ' ελπίδα.

– Έχει δίκιο ο άνθρωπος, παρατηρεί ένας φίλος. Εάν ο διοικητής δεν ενδιαφερόταν για το τάγμα, δεν θα μας προστάτευε από τον κίνδυνο, και θα άφηνε τον όχλο ν' αποτελειώσει το ημιτελές έργο των στρατιωτών.

Βρίσκουμε λογική την παρατήρησή του και το ηθικό μας αναπτερώνεται.

Μαζί με τον Ατόμ, ακούω κι εγώ όλες τις συζητήσεις, όμως έχω γίνει άκρως δύσπιστος και φοβισμένος, και τίποτε πια δεν μ' ενθουσιάζει. Ο Ατόμ, βλέποντας την απώγνωση μου, μου λέει με σβησμένη φωνή:

– Όντως, εάν ο διοικητής της φρουράς δεν ενδιαφερόταν για τις ζωές μας, δεν είχε ανάγκη να διατάξει τους στρατιώτες να μας προστατεύσουν.

Δεν απαντώ στη λογική παρατήρηση του συντρόφου μου. Έχω γίνει τόσο καχύποπτος, που δεν πιστεύω ούτε στα μάτια, ούτε στ' αυτιά μου.

Κι ενώ αυτός ο αιμοχαρής όχλος εξαπέλυε άγρια ουρλιαχτά σαν αγέλη λιμασμένων λύκων που ψάχνουν το θήραμά τους, και συγκεντρωνόταν ολόγυρά μας προσπαθώντας με υποσχέσεις, με δώρα και δωροδοκίες προς τους στρατιώτες να βρει ελεύθερο πεδίο για να μας σφάξει, όλο και νέες ομάδες κατέφθαναν από την πόλη, που ανακατεύονταν με τον όχλο και άρχιζαν να μας κοιτούν πε-

ριφρονητικά, να μας λαιδορούν. Έψαχναν Αρμένιους ανάμεσά μας, όχι φυσικά για να μας απελευθερώσουν, αλλά για να μας σκοτώσουν με βασανιστήρια.

Σ' αυτές τις αφικνούμενες ομάδες υπήρχαν και πολλοί Εβραίοι που, για να καλοπιάνουν τους Τούρκους, βρίζανε με μεγαλύτερο πάθος από δαύτους, προκαλώντας ακόμη πιο πολύ τη μανία τους.

– Ζήτω ο Βενιζέλος, ε;

– Ζήτω ο Κωνσταντίνος, ε; ωρούσαν.

– Φτου σας, αγάριστα σκυλιά, και μας έφτυναν.

Οι ντόπιοι, άκρως ικανοποιημένοι από τις βρισιές και τους χλευασμούς των Εβραίων, γίνονται ένα σώμα μ' αυτούς.

Εμείς σκύβουμε το κεφάλι στις λαιδορίες και στις απειλές, κι ακόμη ορισμένοι αιχμάλωτοι για να κατευνάσουν τους Τούρκους, καταριούνται με δαύτους Ελλάδα, Βενιζέλο, Κωνσταντίνο, ως υπαίτιους της κατάντιας τους.

Κι ενώ το μανιασμένο πλήθος γύρω μας απειλούσε άμεσα τη ζωή μας, οι Εβραίοι πάσχιζαν να εκμεταλλευτούν τη δυστυχία μας για να γεμίσουν τα πουγκιά τους, και προσπαθούν να μας πουλήσουν ως σκλάβους. Οι μέχρι χθες φίλοι μας, οι απόγονοι του Ιούδα, δίχως να λάβουν υπόψη ότι ήμασταν ημιθανείς, μας πλησιάζουν με την ανοχή των στρατιωτών και αρχίζουν να διαλέγουν ανάμεσά μας τους Μανισαλήδες Αρμένιους κι Έλληνες και να τους παραδίδουν στον μαινόμενο όχλο έναντι, όχι τριάκοντα αργυρίων αυτή τη φορά, αλλά της κουρελαρίας των θυμάτων. Οι πονηρά σκεπτόμενοι Εβραίοι αρπάζουν τα κουρέλια που φορούν τα θύματα, πιστεύοντας πως θα βρουν στις πτυχές τους τον κρυμμένο θησαυρό. Παίρνουν τα κουρελόπανα υπομάλης και συγκρατώντας τη χαρά τους, ψάχνουν γι' άλλα θύματα.

Όταν πήραν τέλος οι προδοσίες, και καμιά δεκαριά αιχμάλωτοι δακτυλοδεικτούμενοι παραδόθηκαν στον τουρ-

κικό όχλο, οι Εβραίοι, θεωρώντας πως έπραξαν το καθή-
κον τους στους Τούρκους, ένας ένας απομακρύνθηκαν, ε-
νώ οι Τούρκοι, φουντωμένοι ακόμη περισσότερο από τις
προδοσίες, αφού κατέσφαξαν ενώπιόν μας με αφάνταστα
βασανιστήρια τους δύστυχους Μανισαλήδες, άρχισαν ν'
απειλούν και εμάς.

Ο κίνδυνος ήταν πια φανερός. Ο μαινόμενος όχλος,
μεθυσμένος με το αίμα των αθών θυμάτων, εάν προ-
σπαθούσε να μας επιτεθεί, δεν θα έβρισκε αντίσταση – οι
στρατιώτες, παρά τις αουτηρές οδηγίες του διοικητή, δεν
θα 'ταν σε θέση να μας προστατεύσουν. Εξάλλου, θα 'χαν
την κάλυψη της νύχτας, που άπλωνε το σκοτάδι της, και κα-
νείς από το τάγμα μας δεν θα μπορούσε να γλιτώσει από
τη σφαγή. Κι εμείς, μετά από τόσα βασανιστήρια, θα βρί-
σκαμε θάνατο μαρτυρικό εκεί, μπρος στη Μάνισα.

Παρά την εμφανή απειλή, ωστόσο, κανείς μας δεν δεί-
χνει τον φόβο του. Κάποιοι, μάλιστα, βρίσκουν και λόγια
παρήγορα για τους άλλους.

Όμως, ο κίνδυνος ολοένα πλησιάζει. Εάν δεν μας με-
ταθέσουν από τούτη την υπαίθρια θέση σε κλειστό χώρο
στην πόλη, κανένας δεν θα ζει την επόμενη μέρα. Όσο
πέφτει η νύχτα, τόσο αποθρασύνονται οι ντόπιοι, ενώ εμείς,
κουρνιασμένοι σφιχτά ο ένας δίπλα στον άλλο, κλαίμε τη
μοίρα μας και σιγοπιθυρίζουμε προσευχές για να φύγου-
με μία ώρα αρχύτερα από κει. Κι ενώ συσπειρωνόμαστε
ο ένας πλάι στον άλλον, ημιθανείς σχεδόν από την κόπω-
ση, την πείνα και τη δίψα, ξάφνου απ' την άκρη του δρό-
μου ακούμε μια φασαρία, μια οχλοβοή, και σαστισμένοι
απ' την τρομάρα, αδυνατώντας να διακρίνουμε κάτι στο
σκοτάδι, ρωτάμε:

- Τι είναι;
- Τι συνέβη;
- Χαθήκαμε, φωνάζει ένας.

- Αλίμονο, θα μας σκοτώσουν κι εμάς, κραυγάζει άλλος.

Και πριν ανακαλύψουμε τι συμβαίνει, μια στεντόρεια φωνή μας διατάζει να σηκωθούμε όρθιοι. Σηκωνόμαστε ευθύς σαν ελατήρια.

- Ατόμ, νομίζω πως πάνε να μας επιτεθούν, ψιθυρίζω τα-
ραγμένος.

- Όχι, δε βλέπεις; Ήρθαν καινούργιοι στρατιώτες και
ως φαίνεται θα μας μεταφέρουν από δω, απαντάει ο φί-
λος μου.

Ο Ατόμ είχε δίκιο. Η φασαρία κι η αναστάτωση προ-
έρχονταν από τους αφιχθέντες στρατιώτες, που κάποιοι
αιχμάλωτοι είχαν εκλάβει ως ντόπιους Τούρκους και κα-
τατρόμαξαν.

Οι νέοι στρατιώτες αντικαθιστούν τους παλιούς κι α-
ναχωρούμε αμέσως για την πόλη. Αλλά, φαίνεται, οι και-
νούργιοι δεν είχαν πάρει ακόμη το βάπτισμα αίματος των
χριστιανών, διότι, με το που ξεκινάμε, αρχίζουν τα χτυπή-
ματα από δεξιά κι αριστερά. Οι ντόπιοι Τούρκοι και ο
συρφετός επί της υποδοχής μας, ενθαρρυμένοι από τη συ-
μπεριφορά των φρουρών μας, στριμώχνονται στις δύο
πλευρές μας προσπαθώντας ν' αποτελειώσουν το έργο των
στρατιωτών. Ενώ εμείς, κάτω από τα χτυπήματα, βγάζου-
με γοερές κραυγές και οιμωγές εκλιπαρώντας τον οίκτο,
όμως δεν εισακουόμαστε. Κάθε άλλο, όσο κραυγάζουμε
τόσο εντείνονται και τα πλήγματα. Εξαιτίας του σκότους,
εξάλλου, δεν βλέπουμε πού πατάμε. Πολλοί από τους αιχ-
μαλώτους γλιστράνε και πέφτουν, τσαλαβουτάνε μες στις
λάσπες, κι έπειτα καταβάλλουν μεγάλη προσπάθεια για
να καταφέρουν να σηκωθούν και με την ψυχή στο στόμα
να προλάβουν το τάγμα και να μην μείνουν πίσω.

Θεέ μου, πότε θα τελειώσουν τα μαρτύρια; Από ολόκλη-
ρο τάγμα έχουμε απομείνει μόλις τετρακόσια με πεντακό-
σια άτομα κι ακόμη δεν μας αφήνουν σε ησυχία. Είναι προ-

λος.
μια
στε

φανές πως θα μας βασανίσουν μέχρι τέλους, ενώ εμείς οι φουκαράδες νομίζουμε πως θα φεισθούν τη ζωή μας.

τα-
και
φί-

Ανθρώπινα ερείπια πια, διαβαίνουμε τους δρόμους της Μάνισας και τελικά φτάνουμε σ' ένα εγκαταλειμμένο, μισοκατεστραμμένο εργοστάσιο κοντά στην αγορά. Οι στρατιώτες μάς οδηγούν στο προαύλιο και περιμένοντας για λίγο στο σκοτάδι, μας σπρώχνουν σε μια αποθήκη με θέα προς την αυλή.

ρο-
οιοι
κα-

Ο Ατόμ κι εγώ κουλουριαζόμαστε σε μια γωνιά της αποθήκης για ν' αναπαύσουμε το κορμί μας από την κόπωση και τα μαρτύρια της μέρας. Τα βλέφαρα βαραινούν, αλλά δεν θέλουμε να κοιμηθούμε. Δεν νιώθουμε ασφαλείς· και οι εκπλήξεις δεν αποκλείονται ανά πάσα στιγμή.

α-
και-
των
πή-

Μια βαριά ατμόσφαιρα είναι διάχυτη στην αποθήκη. Είναι βέβαιο πως κι άλλοι, πριν από εμάς, είχαν κακοποιηθεί. Όταν όλο το τάγμα πια βολεύεται, οι στρατιώτες κλείνουν την πόρτα και μας αφήνουν ολομόναχους. Η μοναξιά από τη μία και κυρίως η απουσία των στρατιωτών από την άλλη, δίνουν την ευκαιρία στους συντρόφους μου ν' ανοίγουν το στόμα τους, και σύντομα στην αποθήκη κυριαρχεί πανδαιμόνιο. Από κάθε πλευρά, από κάθε γωνιά ακούγονται θρήνοι και κοπετοί.

ισυ-
δύο
των
ζου-

Οι γλώσσες έχουν στεγνώσει από τη δίψα, τα στόματα κολλάνε, τα στομάχια είναι άδεια από την αιτία και το μισόγυμνο, πληγιασμένο κορμί τρέμει. Ο άνθρωπος, όσο βαδίζει, δεν μαντεύει την εξαντλητική κούραση που απλώνεται στο νευρικό του σύστημα. Μόλις καθίσει να ξεκουραστεί, τα μέλη απονευρώνονται και περνά πλέον σε μια δυσχερή κατάσταση.

υμε-
ους,
αιχ-
στις
για
όμα

Κουλουριασμένος πλάι στον Ατόμ, δεν μπορώ κι εγώ να

κλη-
ακό-
προ-

κρατήσω τη σιωπή μου. Είμαι τόσο εξαντλημένος που μου ξεφεύγουν κάθε τόσο στεναγμοί.

Ακούγοντάς με να στενάζω, ο παιδικός μου φίλος λέει σιγανά:

– Ηρέμησε, Ασότ, μην κάνεις σαν παιδί, προσπαθώντας να με παρηγορήσει.

Κάνω μια υπεράνθρωπη προσπάθεια να συγκρατηθώ και ζητώ τη γνώμη του για την ανυπόφορη κατάστασή μας.

– Τι μαρτύρια είν' αυτά, ως πότε θα τ' αντέξουμε; ρωτώ απελπισμένος.

– Ηρέμησε και κάνε υπομονή. Θα δεις ότι θα τα καταφέρεις, απαντά ο φίλος μου μηχανικά.

– Το πιστεύεις;

– Τι ρωτάς! Φυσικά και το πιστεύω.

Τα λόγια του Ατόμ μου δίνουν κουράγιο, αλλά για λίγο. Αμέσως μετά οι σουβλεροί πόνοι στα πόδια μου με ρίχνουν πάλι σε κατάσταση απελπισίας. Τα κουρέλια που είχαμε τυλίξει τα πόδια στο Μπουνάρ-μπασι είχαν χαθεί, κι έτσι ξυπόλητοι, αναγκασμένοι να βαδίζουμε σε δρόμους πετρώδεις, είχαν κατατρυπηθεί και πληγιάσει οι πατούσες μας και πονούσαν φοβερά.

Ο Ατόμ δεν ήταν καλύτερα από μένα, αλλά, πιο ψυχωμένος και με περισσότερη θέληση, έδειχνε αυτοσυγκράτηση και δεν μεμψιμοιρούσε. Δεν διακρίνω το πρόσωπό του στο σκοτάδι, αλλά από τη σιωπή και τον τρόπο που μου σφίγγει το χέρι, νιώθω πως πιο πολύ κι απ' τα μαρτύριά του υποφέρει που δεν έχει τη δύναμη ν' απαλύνει τα δικά μου.

– Φίλε μου, Ασότ, μην απελπίζεσαι σαν παιδί. Όλα περνάνε με λίγη υπομονή, φτάνει να 'χουμε τη θέληση, μου ψιθυρίζει με ήρεμή, παρακλητική φωνή, που επιδρά σαν βάλαμο στην ψυχή μου.

Με μεγάλο κόπο προσπαθώ να μην σκέφτομαι τον πό-

μου νο, να ξεχάσω τα μαρτύρια και λουφάζω πλάι στον Ατόμ
αποζητώντας τον ύπνο.

λέει Ξαφνικά, ακούγεται το τρίξιμο της πόρτας και μια ο-
μάδα στρατιωτών μ' ένα ισχνό λυχνάρι πλησιάζει τους συ-
θώ-ντροφούς μου. Αναστατωμένος κολλάω σχεδόν στον Ατόμ.
ηθώ Οι στρατιώτες προχωρούν και περνώντας μπροστά από
ασή τους αιχμαλώτους, ζητούν επίμονα λεφτά.

– Τοϊκάρ, ουλάν, παρά τοϊκάρ,²⁴ κραυγάζουν και τους
χτυπούν με ραβδιά.

ρω- Οι αιχμάλωτοι πλάι στην πόρτα δηλώνουν πως δεν έ-
χουν χρήματα και παρακαλούν, ικετεύουν να τους αφή-
στα-σουν ήσυχους. Ορκίζονται ακόμη και στο όνομα του Θε-
ού. Όμως μάταια. Τα άγρια θηρία, κυριευμένα από την
απληστία, δεν ακούνε λέξη και ραβδίζουν με μεγαλύτερη
μανία.

λίγο. Εμείς, άπρακτοι πλέον, βλέποντας πως έρχεται και η
ερί-σειρά μας, ουρλιάζουμε με όση δύναμη μας έχει απομεί-
νωεί-νει, καλώντας σε βοήθεια. Οι στρατιώτες, αιφνιδιασμέ-
ιπα-νοι από τις κραυγές, το βάζουν στα πόδια. Είχαν μπει κρυ-
φά στην αποθήκη και φοβήθηκαν μην τους τιμωρήσει γι'
αυτή τους την πράξη ο διοικητής.

υχω- Η ηρεμία επανέρχεται σιγά σιγά. Τα κατάκοπα κορμιά,
άτη-βρίσκοντας μια στιγμή ησυχίας, χαλαρώνουν, τα βλέφα-
υ στο-ρα βαραίνουν και τα μάτια στις βαθουλωμένες από τα
ύγει-μαρτύρια κόγχες τους σφαλούν.

οφέ- Κι εμείς με τον Ατόμ προσπαθούμε να ξεχαστούμε και
να ησυχάσουμε λίγο. Όμως μάταια, αφού η δίψα και η
Όλα πείνα, που μας έτσουζαν το στομάχι, και ο πόνος στα πό-
ηση,δια δεν μας αφήνουν λεπτό.

ιδρά- Στον δρόμο, όσο βαδίζαμε κι όσο κινδυνεύαμε να σω-
ριστούμε και να δολοφονηθούμε, δεν δίναμε σημασία

24. Βγάλε ρε, βγάλε λεφτά. (Σ.τ.Μ.)

σ' αυτούς τους πόνοους – ίσως, και να μην νιώθαμε πόσο έντονοι ήταν. Όμως, τώρα που ο κίνδυνος έχει έστω για λίγο απομακρυνθεί και μπορούσαμε να ησυχάσουμε μερικές ώρες δίχως φόβο, οι πληγές μας τυραννούσαν και θαρρείς πως όλο και χειροτέρευαν. Ενώ λίγες ώρες πριν τρέχαμε πηδώντας πάνω από αγκάθια και πέτρες, τώρα δεν μπορούμε να ξαπλώσουμε καν. Πονάμε στην παραμικρή κίνηση. Κι όσο σκεφτόμαστε ότι το πρωί ίσως μας ξαναρίξουν στον δρόμο, μας πιάνει μαύρη απελπισία.

Οι πληγές του Ατόμ είναι λιγότερο βαθιές, γι' αυτό δεν φοβάται να περπατήσει και προσπαθεί συνέχεια να μ' εμφυλώνει.

– Μην απελπίζεσαι έτσι, Αστό. Όπως βαδίσαμε ως τώρα, θα βαδίσουμε και μετά. Ας προσευχηθούμε μόνο να μην συνεχίσουν τους σκοτωμούς.

– Όχι, Ατόμ, είναι αδύνατον, αδύνατον, δεν βλέπεις, μουρμουρίζω. Δεν βλέπεις, ούτε τα πόδια δεν μπορώ να τετώσω, πώς να βαδίσω σ' αυτή την κατάσταση;

– Πώς βάδισες απ' το Μπουνάρ-μπασί ως εδώ; Έτσι θα βάδισεις και τώρα.

– Δεν είναι το ίδιο, Ατόμ. Τότε δεν ήμουν τόσο κουρασμένος κι ούτε τα πόδια μου ήταν πληγιασμένα.

– Έχεις δίκιο. Τι μπορούμε, όμως, να κάνουμε; Θα μαζέψουμε τις δυνάμεις μας και θα συμβιβαστούμε με τη μοίρα μας, δεν υπάρχει άλλη διέξοδος.

– Όχι, εγώ δε μπορώ πια να υποφέρω, θ' αυτοκτονήσω.

– Τι τρέλες είν' αυτές που λες; Για ν' αυτοκτονήσεις χρειάζεσαι ένα όπλο, μια κάμα, κι εσύ ούτε ένα κομμάτι μέταλλο δεν έχεις.

– Στο δρόμο θα ξεφύγω από τις γραμμές για να με σκοτώσουν οι φρουροί.

– Αυτό γίνεται όποτε θέλεις. Προσπάθησε, λοιπόν, όσο αντέχεις, πριν καταλήξεις σε λύση απελπισίας.

Δεν απαντώ στην ορθή παρατήρηση και βυθίζομαι στους λογισμούς μου.

Ο Ατόμ θεωρώντας πως η σιωπή μου σημαίνει ότι δεν συμφωνώ, σηκώνεται, σχίζει το παλιό του σακάκι στα τέσσερα, και αρχίζει να μου δένει τις πληγές. Όταν παίρνουν τέλος οι πρώτες βοήθειες, μου λέει με ύφος που δεν σηκώνει αντίρρηση:

– Τώρα σήκω να δεις πως μπορείς να περπατήσεις.

Υπακούω πειθήνια σαν παιδί και σηκώνομαι όρθιος με δυσκολία. Ο Ατόμ είχε πράγματι δίκιο. Ο πόνος μου λες και γλύκανε. Νιώθω πως με λίγη ακόμα προσπάθεια θα μπορέσω να συνεχίσω τον Γολγοθά μου.

Μετά τη φροντίδα, ο Ατόμ κι εγώ καθισμένοι πλάι πλάι, περνούμε όλο το βράδυ παρηγορώντας και δίνοντας κουράγιο ο ένας στον άλλον.

Το πρωί ακούμε στην αυλή της αποθήκης μια ξαφνική φασαρία. Πριν προλάβουμε να μάθουμε τι συμβαίνει, ανοίγει η πόρτα και μπαίνει μέσα μια νέα φάλαγγα εξαντλημένων αιχμαλώτων. Στη θέα αυτού του ασθμαίνοντος πλήθους, ξινίζουμε τη μούρη και αγανακτούμε που οι νεόφερτοι θα συνωστίζονταν στον ήδη μικρό χώρο και θα μόλυναν περισσότερο την ατμόσφαιρα. Αλλά μόνο για πολύ λίγο. Ο θυμός ξεθυμαίνει και περιεργαζόμαστε τους καινούργιους.

Οι νεόφερτοι, καμιά τριακοσαριά, ήσαν σαν κι εμάς, ξυπόλυτοι, ρακένδυτοι, λασπωμένοι, ματωμένοι, με ανάκατα μαλλιά. Κοντολογίς, παρουσίαζαν μια άθλια εικόνα. Μάλλον σκιάχτρα θύμιζαν, παρά ανθρώπινες υπάρξεις.

Μπαίνοντας στην αποθήκη, ψάχνουν για κενές θέσεις και σωριάζονται κατάχαμα για να ξεποστάσουν. Μα οι δικοί μας δεν τους αφήνουν ήσυχους και τους απευθύνουν έναν καταγισμό ερωτήσεων:

- Πού σας έπιασαν; Πότε;
 - Πώς σας συνέλαβαν;
 - Τώρα φτάσατε; Από τη Σμύρνη;
 - Στη Σμύρνη έμειναν χριστιανοί;
 - Σας έσφαξαν στο δρόμο;
 - Είχατε πολλά θύματα;
- Και χίλιες μία ερωτήσεις.

Μερικοί έρχονται πλάι μας και ο Ατόμ πιάνει φιλίες μαζί τους. Ένας απ' αυτούς, ένας ψηλός, αδύνατος νέος, με καστανά ανοιχτά μαλλιά, ήταν υπάλληλος στην «Οριεντάλ Κάρπεντ» της Σμύρνης. Παρ' όλο που ισχυρίζεται πως είναι Έλληνας, ξέρει μόνο μερικές λέξεις στα Ελληνικά. Ο Ατόμ δεν αργεί ν' ανακαλύψει την πραγματική του εθνικότητα. Ήταν Αρμένιος, συμπατριώτης.

Ο δεύτερος, μόλις είκοσι δυο χρονών, είναι ένας νεαρούλης με λεπτό μουστάκι, ωχρός αλλά με εκφραστικά, χαρακτηριστικά μάτια που πετούν σπίθες. Ο τρίτος, μετρίου αναστήματος, με μεγάλη μύτη και σαρκώδη χείλη, είναι ένας ανθρωπάκος με επαρχιώτικο σουλούπι. Τον λένε Γιουρντάν.

Καθόμαστε σε μια γωνιά στο βάθος της αποθήκης. Χάμω είναι μούσκεμα, λες και μόλις έχουν ρίξει νερά. Ο Ατόμ, συνεχίζοντας τη συζήτηση, απευθύνεται ξάφνου στον δεύτερο και ρωτά πώς τον λένε. Ο τελευταίος σαστίζει, τα χάνει και μπερδεύει τα λόγια του. Μετά, λες και μόλις έχει θυμηθεί τ' όνομά του, φελλίζει Άρης, τονίζοντας όπως οι Έλληνες το άλφα. Μαντεύουμε την ταραχή του καημένου. Ενώ πασχίζει ν' αποκρύψει τ' όνομά του, φανερώνει την ταυτότητά του.

- Από πού είσαι; συνεχίζει ο Ατόμ.
- Από το Καρατάς της Σμύρνης, απαντά ο νεαρός.
- Τώρα φτάσατε από τη Σμύρνη; επεμβαίνω κι εγώ στη συζήτηση.

- Όχι, δυο μέρες τώρα μας έχουν απομονώσει σ' ένα κτίριο κοντά στον σταθμό και σαράντα οχτώ ώρες δεν έχουμε βάλει τίποτα στο στόμα.

- Δηλαδή, δεν ήλθατε τώρα μόλις;

- Όχι, ήλθαμε πριν από σας.

Κρίμα, κι εγώ που περίμενα κάποιο νέο, καμιά πληροφορία από τη Σμύρνη!

Ο Ατόμ, διακόπτοντας, ρωτάει τον άνθρωπο με την επαρχιώτικη εμφάνιση:

- Και συ μαζί τους ήλθες;

- Ναι, ήλθαμε όλοι μαζί. Το τάγμα μας είχε δύο χιλιάδες περίπου αιχμαλώτους, οι περισσότεροι Αρμένιοι που τους σκότωσαν στην πορεία, εξηγεί ο Γιορντάν.

- Είσαι κι εσύ Αρμένης; ρωτάει ο Ατόμ βυθίζοντας το βλέμμα στα μάτια του.

Ο άνθρωπος κοκκινίζει, μετά χλομιάζει και ψελλίζει με ταραγμένο ύφος:

- Όχι, όχι, είμαι Έλληνας από την επαρχία.

Περιττό να πει κανείς πως δεν δυσκολευτήκαμε να μαυτέψουμε και τη δική του καταγωγή. Άρα, είμαστε όλοι συμπατριώτες! Μετά απ' αυτή τη διαπίστωση, αποκαλύπτουμε κι εμείς την εθνικότητά μας. Όλοι μας απορούμε για την παράδοξη σύμπτωση της μοίρας. Το αίμα του γένους με μια δύναμη κρυφή μας είχε ενώσει. Τώρα, είχαμε την υποχρέωση να μείνουμε ενωμένοι και να αλληλοβοηθηθίμαστε για να μπορέσουμε ν' αντιμετωπίσουμε τις ταλαιπωρίες που μας περίμεναν. Και πράγματι, όλοι μας συμφωνούμε στην πρόταση του Ατόμ να διαφυλάξουμε τη συνείδηση της καταγωγής μας, συνεχίζοντας όμως να προσποιούμαστε τους Έλληνες και να φέρουμε ελληνικά ονόματα. Ο Ατόμ να λέγεται Σταύρος, ο επαρχιώτης Γιορντάν, ο νεαρός της «Οριεντάλ Κάρπετ» Μηνάς, ο νεαρός με το μουστακάκι Άρης κι εγώ Κωστής.

Μετά τα μέτρα προφύλαξης που λάβαμε, συζητάμε για τη δυσχερή θέση στην οποία έχουμε περιέλθει, προτείνοντας ιδέες αντιμετώπισης. Ο επαρχιώτης αποκαλύπτει πως, στο κτίριο του σταθμού, είχε ακούσει έναν φρουρό να λέει ότι θα σταματήσουν οι σκοτωμοί κι ότι σύντομα θ' απελευθερωθούμε.

Μ' αυτά τα λόγια, οι συμπατριώτες μου ενθουσιάζονται και ζητούν από τον επαρχιώτη περισσότερες λεπτομέρειες. Ο Γιορντάν, παίρνοντας ένα περισπούδαστο ύφος, δηλώνει με σιγανή φωνή, τονίζοντας μία μία τις λέξεις:

– Παιδιά, φάγαμε το γάιδαρο κι έμεινε η ουρά. Λίγη ακόμα υπομονή... Όταν ήμουν στο κτίριο του σταθμού, έπεσε στα χέρια μου ένα κομμάτι τουρκικής εφημερίδας, που ξέρετε τι έγραφε για μας; Ότι εφεξής θεωρούμαστε αιχμάλωτοι πολέμου, που η τουρκική κυβέρνηση μας κρατά ομήρους για να μας ανταλλάξει με Τούρκους αιχμαλώτους.

– Εάν ισχύει ό,τι λες, παρατηρεί ο νεαρός της «Οριεντάλ Κάρπεντ», σημαίνει πως δεν θα μας σκοτώσουν, διότι είμαστε το αντίτιμο των Τούρκων αιχμαλώτων.

– Βεβαίως, βεβαίως, οι ζωές μας από δω και πέρα είναι πολύτιμες για την τουρκική κυβέρνηση, διότι, όσο περισσότερους αιχμαλώτους παραδώσει, τόσο περισσότερους αιχμαλώτους ή αποζημίωση θα λάβει, προσθέτει ο Ατόμ.

Εγώ παρακολουθώ τη συζήτηση, καθισμένος δίπλα στον Ατόμ. Αν και δεν πιστεύω σε τίποτε απ' όσα ακούω, εντούτοις, δεν θέλω ν' αναμειχθώ και να διαλύσω τον ενθουσιασμό τους.

Η ενθουσιώδης κουβέντα συνεχίζεται για μερικά λεπτά ακόμη. Επικρατεί μια στιγμή σιγής κι αμέσως μετά ο επαρχιώτης γυρνά και μας ρωτά:

– Παιδιά, πεινάω φοβερά, μήπως έχετε τίποτα φαγώσιμο;

Όλοι αιφνιδιασμένοι κοιτάζονται στα μάτια. Πράγ-

ματι, πεινούσαμε όλοι, αλλά η κατάσταση μας δεν μας άφηνε καιρό να το σκεφτούμε.

Αμέσως θυμάμαι το δεματάκι που είχε φέρει ο αδελφός μου, όταν ήμουν στον στάβλο του Κορδελιού, και που δεν είχα ακόμη αγγίξει.

– Έχω εγώ, λέω και ανοίγοντας το δεματάκι του προσφέρω να φάει.

Ο επαρχιώτης παίρνει και τα σβησμένα από την πείνα μάτια του λάμπουν.

– Θέλετε κι εσείς; ρωτώ τους άλλους συντρόφους. Αλλά όλοι κουνούν το κεφάλι αρνητικά. Λένε πως διψάνε κι ό-τι η γλώσσα έχει κολλήσει στον ουρανίσκο τόσο, που αδυνατούν να μασήσουν.

Εκείνες τις ώρες κανείς δεν υπέφερε τόσο από πείνα, όσο από δίψα. Όμως, προσφέρω λίγο φαΐ και στον Ατόμ, που το παίρνει μηχανικά, παρότι δεν μπορεί να το μασήσει. Η δίψα έχει στεγνώσει και τη δική του γλώσσα. Ξανακλείνω το πακέτο και παρακολουθώ μαζί με τους άλλους συμπατριώτες τον επαρχιώτη.

– Βρε, τι όρεξη κι αυτή, παρατηρεί ο νέος με το μουστάκι βλέποντας την αδηφαγία του επαρχιώτη. Ούτε που σκέφτεται την κρίσιμη κατάσταση μας.

– Δηλαδή τι; ρωτά ο επαρχιώτης. Εννοείς τον κίνδυνο που απειλεί τις ζωές μας;

– Τι άλλο;

Επικρατεί ένα λεπτό σιωπής. Ο επαρχιώτης μασά, μετά ξαναμπουκώνει το στόμα του μ' ένα μεγαλύτερο κομμάτι και καταπίνει με δυσκολία. Μετά, απαντά στον νέο μ' αδιάφορο ύφος:

– Αγαπητέ μου, τι μπορεί ν' αλλάξει αν μείνουμε νηστικοί; Ενώ τρώγοντας, το σώμα ανακτά δυνάμεις, για ν' αντέξουμε στις κακουχίες.

Όλοι συμφωνούμε μέσα μας, όμως κανείς δεν έχει διά-

θεση να τον μιμηθεί. Οι ώρες κυλούν, ενώ εμείς δεν ξέρουμε τι μέλλει γενέσθαι. Στριμωγμένοι στην αποθήκη ασφυκτικά, υποφέρουμε από τη μολυσμένη ζεστή ατμόσφαιρα. Η δίψα μάς έχει τσακίσει. Ως φαίνεται, θα μας αφήσουν να σβήσουμε από πείνα και δίψα. Μερικοί αιχμάλωτοι, μη μπορώντας άλλο, αναφωνούν απελπισμένα:

– Νερό, νερό!

Όμως, κανείς δεν δίνει σημασία. Μόνον αφού περάσουν μερικές ώρες, εισβάλλει ένας δεκανέας με το καμουτσίκι στο χέρι, συνοδεύει δύο στρατιωτών και, παίρνοντας δέκα αιχμαλώτους κοντά στην είσοδο, ξαναβγαίνει αμίλητος.

Οι φίλοι μου πανικόβλητοι, ξεχνώντας και πείνα και δίψα, απομακρύνονται από τις θέσεις κοντά στην πόρτα και καταχωνιάζονται σε σκοτεινές γωνιές. Όλοι αναρωτιόμαστε πού τους πάνε. Κάποιος δίνει τη δική του εξήγηση:

– Παιδιά, μην πανικοβάλλεστε, νομίζω ότι πάνε να τους δώσουν νερό.

– Μα τρελός είσαι, τους πάνε για αγγαρεία.

– Μακάρι να 'ταν έτσι, συμπληρώνει κάποιος με λαχτάρα.

Κι ενώ τα λέγαμε, ο δεκανέας ξαναμπάνει και παίρνει άλλους δέκα. Αυτή η διαδικασία επαναλαμβάνεται ανά δέκα λεπτά και η αποθήκη σχεδόν αδειάζει. Παρακολουθούμε με αγωνία και μας κυριεύουν μαύρες σκέψεις και χίλιες δυο υποθέσεις, μέχρι που έρχεται και η σειρά μας. Η καρδιά μου πάει να σπάσει. Πού μας πάνε; Για να μας σκοτώσουν, για να μας ρίξουν σε καταναγκαστική εργασία ή για να μας ληστέψουν, όπως στο Μπουνάρ-μπασί;

Ακολουθώ τον δεκανέα και προσπαθώ να μαντέψω κάτι από την έκφραση και τις κινήσεις των στρατιωτών. Τα πρόσωπά τους είναι ήρεμα, ενώ του δεκανέα φανερώνει μια απροσδόκητη χαρά. Με τέτοια έκφραση είναι αδύ-

νατον κανείς να σκοτώσει άνθρωπο. Όταν κάποιος σκοτώνει, ακόμη και τον πιο μισητό του εχθρό, δεν μπορεί να έχει τέτοια φωτεινή, τέτοια χαρούμενη μορφή. Η δολοφονία ενός μισητού εχθρού προκαλεί μια άγρια χαρά, που δεν μπορεί να συγκριθεί με την ευχάριστη έκφραση στο πρόσωπο του δεκανέα. Έχοντας ηρεμήσει με τους συλλογισμούς μου, προσπαθώ να καθησυχάσω και τους αναστατωμένους συντρόφους μου:

– Παιδιά, μη φοβάστε, δεν μας πάνε για να μας σκοτώσουν, ψιθυρίζω.

Οι σύντροφοί μου αναθαρρεύουν και μου ρίχνουν απορημένες ματιές. Αλλά, δεν είναι ώρα για εξηγήσεις. Πριν βγω από την αποθήκη, ρίχνω μία τελευταία ματιά και διαπιστώνω πως η κατάσταση όσων έχουν παραμείνει, είναι χειρότερη από τη δική μας. Διότι, όσο αργούσε η σειρά τους, τόσο μεγάλωνε η αγωνία τους.

Διασχίζουμε τη μεγάλη αυλή με οδηγό τον δεκανέα, περνούμε από μια χαμηλή είσοδο και μπαίνουμε σ' ένα μικρό δωμάτιο. Στο βάθος είναι ένα γραφείο. Γύρω του μερικοί υπαξιωματικοί καθισμένοι συζητούν φωναχτά. Δίπλα στο γραφείο είναι ένας σωρός από ρούχα. Μαντεύουμε μεμιάς τον σκοπό της μετακίνησής μας. Κλοπή και πλιάτσικο. Αυτή ήταν, λοιπόν, η αποστολή του δεκανέα. Να συγκεντρώσει εκεί τα θύματα και να τα ξεγυμνώσει από τα ρούχα και τα τιμαλφή τους.

Ένας από τους υπαξιωματικούς μάς διατάζει να βγάλουμε όσα ρούχα φοράμε. Υπακούμε, βγάζοντας τα κουρελιασμένα και τα χιλιοψαγμένα ρούχα μας. Ο δεκανέας αρπάζει τον ρουχισμό και αφού τον εξετάσει εξονυχιστικά, κρατάει ό,τι θεωρεί πολύτιμο και μας τον επιστρέφει. Ο άτιμος είναι τόσο άπληστος, που δεν ντρέπεται να κρατήσει ακόμη και τριμμένα πουκάμισα, λασπωμένα παντελόνια, παλιές ζώνες, χτένες, μολύβια, ματογυάλια...

Έπειτα, διατάζει να ξαναφορέσουμε τα υπόλοιπα κουρέλια. Έχοντας αφήσει κι εδώ ακόμη μερικά πράγματα, ετοιμαζόμαστε να φύγουμε, όταν έξαφνα ένας υπαξιωματικός απ' το γραφείο φωνάζει με ύφος επιτακτικό:

– Ντουρ.

Σταματούμε. Ο υπαξιωματικός κάνει ένα, ακατάληπτο για εμάς, νόημα στον δεκανέα, που μας πλησιάζει και μας διατάζει ν' ανοίξουμε τα στόματά μας.

Φυσικά, καταλάβαμε περί τίνος επρόκειτο. Τ' αχόρταγα θεριά δεν είχαν κορέσει την απληστία τους από τον ρουχιισμό μας και τα πολύτιμα αντικείμενα· τώρα, θέλουν να αρπάξουν και τα χρυσά μας δόντια. Πόσο χαμερπής, πόσο τιποτένιος πρέπει να 'ναι κανείς για να διαπράξει κάτι τέτοιο. Πράξη που ταιριάζει μοναχά σε τυμβωρύχους.

Παρότι δεν έχω χρυσά δόντια, η διαταγή του άγριου Τούρκου μού προκαλεί ρίγος, που, ευτυχώς, δεν διαρκεί ούτε κλάσμα δευτερολέπτου. Άφοβα ανοίγω το στόμα μου για να περάσω κι απ' αυτή τη δοκιμασία. Ακολουθεί ο Ατόμ και οι υπόλοιποι κρατούμενοι. Έρχεται και η σειρά του επαρχιώτη, ενώ εμείς του κάνουμε νόημα να επισπεύσει. Θέλουμε να τελειώνουμε μια ώρα αρχύτερα απ' αυτή την κόλαση. Αλλά ο επαρχιώτης καθυστερεί και προσπαθεί να κρυφτεί πίσω μας για ν' αποφύγει τον έλεγχο. Το πρόσωπό του έχει το λευκό του θανάτου, τα πόδια του τρέμουν και κρύος ιδρώτας τον λούζει. Ο δύστυχος έχει χρυσά δόντια και φοβάται μήπως του στοιχίσουν και την ίδια του τη ζωή.

– Άιντε, δεν υπάρχει άλλος; ρωτά ο υπαξιωματικός χάνοντας την υπομονή του.

– Ένας ακόμη, λέει ο δεκανέας, δείχνοντας τον φίλο μας.

– Γρήγορα, τελειώσε τον.

Ο δεκανέας πλησιάζει τον επαρχιώτη και του καταφέρει ένα ράπισμα.

– Δεν θ' ανοίξεις το στόμα σου, ρε; ουρλιάζει οργισμένα.

Ο καημένος ο συμπατριώτης μας, φανερά παραγμένος, αναγκάζεται ν' ανοίξει το στόμα του, όπου στην κάτω σιαγόνα γυαλίζουν τέσσερα χρυσά δόντια. Ο δεκανέας δεν μπορεί να κρύψει τη χαρά του. Τραβάει από τη μέση του τη λόγχη και βγάζει με απίστευτη σκληρότητα και δυνατά χτυπήματα ένα ένα τα δόντια του δύστηχου, που σφάδαζει από τον πόνο, κουλουριάζεται και κάνει μια απεγνωσμένη προσπάθεια να μην καταρρεύσει.

Όλοι μας, συγκλονισμένοι από το αποτροπιαστικό θέαμα, λουφάζουμε σε μια γωνιά και κοιτάζουμε αποσβολωμένοι το καταματωμένο πρόσωπο. Ο καημένος γονατίζει μπρος στο εγχειρίδιο του αγριότουρκου κι έπειτα βγάζει μια θρηνώδη κραυγή. Όλοι νομίζουμε πως δεν θ' αντέξει στον πόνο και θα λιποθυμήσει. Κι όμως, κρατά το ματωμένο στόμα του και με ηρωική προσπάθεια μένει ορθός.

Αφού τελειώνει τη βάρβαρη πράξη του ο αιμοβόρος δεκανέας, σκουπίζει με την παλάμη του το εγχειρίδιο και το τοποθετεί στο θηκάρι του. Παραδίδει τα δόντια στον υπαξιωματικό και μας διατάζει να τον ακολουθήσουμε.

Ο Ατόμ πάει αμέσως μπροστά και υποβαστάζει τον επαρχιώτη, ενώ εμείς κατευθυνόμαστε προς την έξοδο σαν πρόβατα επί σφαγή, ακολουθώντας τον δεκανέα με τα θολά μάτια. Μας οδηγεί, μέσω ενός διαδρόμου, σ' ένα μεγάλο προαύλιο, στο βάθος του οποίου διακρίνουμε μια γεμάτη στέρνα.

Βλέποντας το νερό, ξεχνούμε την προηγούμενη εμπειρία και τρέχουμε σαν τα ζώα, σπρώχνοντας και πατώντας ο ένας τον άλλον, για να μπορέσουμε να κορέσουμε τη δίψα μας από τα στενά χείλη της στέρνας. Έχω τέτοια δίψα, που χώνω το κεφάλι μου στο νερό και πίνω μέχρι σκασμού. Βγάζω για λίγο το κεφάλι κι ετοιμάζομαι να το ξαναβουτήξω, όταν ίλιγγος μου νεκρώνει ξαφνικά τις δυνάμεις, μου προκαλεί ρίγη στο σώμα και ανακατωσούρα σε

βαθμό λιποθυμίας. Λίγο ακόμη και θα σωριαζόμουν στο έδαφος. Οπισθοχωρώ και κουλουριάζομαι απ' τη δυσφορία. Κι ενώ τα γόνατά μου αρχίζουν να λυγίζουν, με τη δύναμη μιας εσωτερικής παρόρμησης αποβάλλω το νερό που ήπια και συνέρχομαι.

Ο Ατόμ, απασχολημένος με την περίθαλψη του επαρχιώτη, δεν αντιλαμβάνεται τι μου συμβαίνει. Εντωμεταξύ, οι φίλοι μου συνωθούνταν γύρω από τη στέρνα. Πλησιάζω ξανά, μιας και τώρα διψούσα περισσότερο. Αλλά, Θεέ μου, τι ήταν αυτό! Το νερό της στέρνας ήταν ένα γλυφό, ζεστό, κιτρινωπό υγρό. Ούτε εγώ είχα αντιληφθεί, αλλά ούτε και οι φίλοι μου, που συνέχιζαν να πίνουν μέχρι ασφυξίας, ότι αυτά τα βρομόνερα της δεξαμενής δεν ήσαν παρά τα χλιαρά απόνερα από τις μηχανές ενός παραπλήσιου εργοστασίου, που περνούσαν από σωλήνα σε σωλήνα παρασύροντας σκουριά. Να τι υγρό ήταν αυτό για το οποίο ποδοπατιόμαστε και σκοτωνόμαστε.

Μόνον ένας διψασμένος σε άκρα απελπισία θα μπορούσε ν' αποτολμήσει κάτι τέτοιο. Κι εμείς είχαμε φτάσει στα όριά μας. Για πρώτη φορά από τότε που ξεκινήσαμε από τη Σμύρνη, μας άφηναν να πιούμε ελεύθερα. Γι' αυτό και οι φίλοι μου, μη δίνοντας σημασία σε τίποτε, δεν ξεκολλούσαν από τα χείλη της στέρνας. Πίναν και ξαναπίναν, έπαιρναν βαθιές ανάσες και ξαναβουτούσαν το κεφάλι στο νερό. Και είχαν δίκιο. Ποιος ξέρει πότε θα βρίσκαμε πάλι νερό.

Ξεθαρρεύοντας κι εγώ αποφασίζω να ξαναπιώ, αλλά η βραχνή φωνή του δεκανέα ακούγεται βροντερή να διατάζει:
– Φτάνει, εμπρός, βαδίστε τώρα.

Κι έτσι, χωρίς να έχω σβήσει τη δίψα μου, ακολουθώ τον δεκανέα, που με τη συνοδεία δύο στρατιωτών, μας οδηγεί σε μια μεγαλύτερη αποθήκη που κοιτούσε προς τον αυλόγυρο. Εκεί συναντούμε όλους τους προηγούμενους συ-

νιτρόφους μας, ευτυχώς ζωντανούς. Μόνο που τους έχουν αρπάξει τα προσωπικά τους είδη.

Μετά την εγκατάστασή μας εκεί, φέρνουν και τους υπόλοιπους αιχμαλώτους από την άλλη αποθήκη, κι έτσι, καθένας βρίσκει ξανά τον πατέρα και τον αδελφό, τον φίλο και τον συγγενή.

Ηταν περασμένο μεσημέρι. Στριμωγμένοι στην αποθήκη, υποφέραμε από ασφυξία, από τη ζέστη και τον μολυσμένο αέρα. Επιπλέον, εγώ διψούσα αφού δεν είχα κατορθώσει να πω από τα βρομόνερα και είχα πέσει σε κατάθλιψη. Ο Ατόμ, βλέποντάς με σ' αυτή την κατάσταση, δεν ήξερε πώς να με παρηγορήσει. Όμως, ήταν δυνατόν παρήγορα λόγια να σβήσουν τη φλόγα που έκαιγε μέσα μου; Μάταια ο Ατόμ προσπαθούσε να μ' ενθαρρύνει ώστε να κάμω υπομονή. Κι οι υπόλοιποι φίλοι μου, που δεν είχαν διαστάσει να πιουν τ' απόνερα, με επέλητταν να μην ξανακάνω τέτοια απερισκεψία.

Με τη γλώσσα στεγνή και κρεμασμένη, κουλουριασμένος σε μια γωνιά, επαναλάμβανα λαχανιασμένος:

– Νερό, νερό.

Ο Ατόμ, βαθιά συγκινημένος, μην αντέχοντας πια να με βλέπει σε τέτοια οικτρή κατάσταση, δίνει ένα σάλτο κι απομακρύνεται, αφήνοντάς μας απορημένους.

– Για πού το 'βαλες; τον ρωτά ο υπάλληλος της «Οριεντάλ Κάρπετ».

– Τώρα επιστρέφω, απαντά ο Ατόμ κι εξαφανίζεται.

Όντως, σε λίγο επιστρέφει μαζί μ' έναν Έλληνα αιχμάλωτο, κρατώντας ένα μπουκάλι, που μου το προτείνει λέγοντας στα Ελληνικά:

– Πάρε, πιες.

Παίρνω το μπουκάλι και πίνω μονορούφι το πολύτιμο

περιεχόμενο. Ήταν νερό της στέρνας, που, επειδή είχε κρυώσει, δεν ήταν τόσο αηδιαστικό.

Αφού πίνω, ο Ατόμ παίρνει το δέμα με τα φαγώσιμα από το Κορδελιό και τα δίνει στον αιχμάλωτο μαζί με το μπουκάλι. Ο αιχμάλωτος αρπάζει με τρελή χαρά το δέμα και τρέχει προς τη θέση του.

Η ιδέα για ανταλλαγή ήταν έξυπνη και είχε έρθει πάνω στην ώρα! Τι να 'κανα τα φαγώσιμα τη στιγμή που είχε κρεμάσει η γλώσσα; Κι αν πάλι ξεκινούσαμε την πορεία, θα 'μουν σίγουρα χαμένοι. Ενώ τώρα, είχα ανακτήσει δυνάμεις κι ήμουν έτοιμος για τις κακουχίες του δρόμου. Τώρα πια ξέραμε από πείρα ότι ο άνθρωπος στην πείνα αντέχει, όχι όμως και στη δίψα.

Έχω οπλιστεί με θάρρος ξανά. Τα μάτια μου λάμπουν από χαρά, τα νεύρα μου δυναμώνουν, νιώθω ζωντάνια σε όλα μου τα μέλη. Ο φίλος μου κάθεται στο πλάι μου και συζητά με τους συμπατριώτες μας για τη δεινή μας θέση.

Οι ώρες κυλούν, πέφτει το βράδυ, αλλά κανείς δεν θέλει να κλείσει μάτι. Παραταύτα, η κούραση νικά τη θέλησή μας· σιγά σιγά μας απονευρώνει, το κορμί χαλαρώνει, τα βλέφαρα βαραίνουν και τελικά πέφτουμε σε λήθαργο.

Μια δυνατή καρτσικιά διακόπτει απότομα τον ύπνο μου.

– Άιντε καλκ, γκιαβούρ,²⁵ μουγκρίζει πάνω στο κεφάλι μου ένας στρατιώτης με αγριωπή φάτσα.

Ανοίγω τα μάτια και διακρίνω με τη βοήθεια λυχναριών που αχνοφέγγουν, πυκνές σκιές αιχμαλώτων που συνωθούνται προς την έξοδο. Ενώ καμιά δεκαριά στρατιώτες, κρατώντας λυχνάρια, ψάχνουν στις σκοτεινές γωνιές για τυχόν κρυμμένους.

25. Αντε σήκω, άπιστε. (Σ.τ.Μ.)

Ο Ατόμ, έχοντας ήδη ξυπνήσει, ετοιμαζόταν να με σηκώσει. Σαν σε νάρκη σχεδόν, κοιτώ αποχαυνωμένος τον φίλο μου και τους στρατιώτες.

– Τι τρέχει, τι συνέβη; ρωτώ χωρίς να έχω επαφή με το περιβάλλον.

Όμως, ο στρατιώτης που με επιτηρεί δεν δίνει καιρό στον φίλο μου ν' απαντήσει. Μου ρίχνει άλλη μια κι αν δεν με τραβούσε προς τα έξω ο Ατόμ, οι καμτοικιές θα συνεχίζονταν.

Κάτω απ' το φως ενός μεγάλου λύχνου, στοιχιζόμαστε στην αυλή της αποθήκης. Ο Ατόμ κι εγώ είμαστε στις πρώτες σειρές. Ο επαρχιώτης με τους άλλους δυο είναι ακριβώς από πίσω. Δεν βγάζουμε άχνα. Λες κι είμαστε όλοι απολιθωμένοι. Ακούγονται μόνον οι αγριοφωνάρες των στρατιωτών που πασχίζουν να μας βάλουν στη σειρά. Στο τέλος όλοι στοιχιζόμαστε. Κατόπιν, ένας σωματώδης μαύρος υπαξιωματικός διατάζει με βραχνή φωνή να βγούμε με τάξη από την πύλη του αυλόγυρου. Βγαίνουμε στον δρόμο προχωρώντας ανά δύο. Μπρος στην πόρτα μερικοί στρατιώτες μάς μοιράζουν μια χούφτα μαύρη σταφίδα με πίτα. «Φαίνεται πως θα 'χουμε ξανά πορεία», σκέφτομαι.

Αφού εφοδιαζόμαστε μ' αυτό το φτωχικό φαΐ, μας περικυκλώνουν τετρακόσιοι πενήντα περίπου στρατιώτες, οπλισμένοι μέχρι τα δόντια και με τη διαταγή του μαύρου υπαξιωματικού, αναχωρούμε.

Περνούμε από τις οδούς της Μάνισας και παίρνουμε τον δρόμο προς το Ακχισάρ. Βαδίζουμε σιωπηλοί στο σκοτάδι. Μας ακολουθούν και οι υπόλοιποι συμπατριώτες μας. Αφού ξεμακραίνουμε αρκετά από την πόλη, ο Άρης με σβησμένη φωνή ρωτά τον Ατόμ:

– Λες να συνεχιστούν οι δολοφονίες;

Έτρεμε ο καημένος ο νέος. Δεν ήξερες αν ήταν από το κρύο ή τον φόβο.

– Σκάσε, δεν είναι ώρα για πάρλα, απαντάει έξαλλος ο Ατόμ.

Κι εκείνος ήταν το ίδιο αγχωμένος μ' εμάς. Φοβόταν μήπως επαναληφθεί η τραγωδία της Μάνισας. Οι στρατιώτες, παρότι μας έχουν υπό πλήρη έλεγχο, μας ρίχνουν άγριες ματιές και μας βρίζουν αισχρά, και πού και πού μας χτυπούν στα πλευρά με τους υποκόπανους.

– Γιορύ.²⁶

– Γιανάς.²⁷

– Ντορντλερί μπόζμα²⁸, ουρλιάζουν σε κάθε μας βήμα.

Φοβούνται μήπως, επωφελούμενοι από το σκοτάδι, εξεγερθούμε, τους επιτεθούμε και αρπάξουμε τα όπλα τους. Καθότι είμαστε δεκαπλάσιοι από εκείνους. Δηλαδή, μόλις εκατόν πενήντα από δαύτους, έναντι χιλίων πεντακοσίων αιχμαλώτων.

Επιταχύνουμε τον ρυθμό μας για ν' αποφύγουμε τις ριπές και προσπαθούμε να μην χαλάσουμε τη σειρά. Δύσκολο, όμως, μια και κάθε αιχμάλωτος που εισέπραττε μια καμτσικιά φρόντιζε ν' αλλάξει θέση, κι αυτό εξόργιζε τους στρατιώτες. Κι ενώ βαδίζαμε στα τυφλά μες στο σκοτάδι, ξάφνου ακούμε έναν υπόκωφο θόρυβο. Κοιτάμε γύρω μας ξαφνιασμένοι και αναστατωμένοι. Βρισκόμασταν πάνω σε μια γέφυρα. Μια μακριά, ατέλειωτη, ξύλινη γέφυρα. Από κάτω κυλούσε ένα πλατύ, βαθύ ποτάμι.

Ρίχνουμε ανιχνευτικές ματιές δεξιά κι αριστερά και παρατηρούμε, στο ημίφως το αυγινό, τη ροή του πελώριου ποταμού, που ήρεμος και δίχως σπουδή, με ανάλαφρα κυματάκια, έρρεε προς τη θάλασσα.

Για μια στιγμή με συνεπαίρνει τόσο πολύ το θρόισμα

26. Βάδιζε. (Σ.τ.Μ.)

27. Πλησίασε. (Σ.τ.Μ.)

28. Μην χαλάτε τις τετράδες. (Σ.τ.Μ.)

του νερού, που λαχταρώ κι εγώ ν' αφεθώ στο κύμα του, να γίνω ένα μ' αυτό και να κυλίσω ως τη θάλασσα για να συναντήσω τους αγαπημένους μου – ποιος ξέρει σε ποιες αφιλόξενες όχθες θα 'χαν παρασυρθεί από τις κεμαλικές ορδές! Όμως, αλίμονο, ο υπόκωφος θόρυβος της ξύλινης γέφυρας, που κροτάλιζε κάτω από τα πόδια μου, δεν μου επιτρέπει να ξεμακρύνω από την πραγματικότητα.

Περπατούμε, αλλά η γέφυρα δεν έχει τελειωμό. Δεν είχα ξαναδεί τόσο πλατύ ποτάμι και συνάμα, τόσο μακριά γέφυρα. Τι μήκος ήταν αυτό! Να 'ταν τουλάχιστον γερή... Ταλαντευόταν τόσο πολύ όταν βαδίζαμε, που θαρρείς θα υποχωρούσε ξαφνικά, παρασύροντας μεμιάς στο νερό αιχμαλώτους και στρατιώτες. Μακάρι να γινόταν τέτοιο θαύμα! Πέρασε, όμως, ανεπιστρεπτί η εποχή των θαυμάτων, και η γέφυρα όσο κι αν ταλαντευόταν δεν έδειχνε τέτοιες διαθέσεις.

Όσο προχωρούμε, τόσο βρίσκουμε ξύλα σαθρά. Σε κάποιο σημείο, μάλιστα, τα πλαϊνά ξύλινα κιγκλιδώματα έχουν φθαρεί τόσο, που ορισμένοι δεν μπορούν να κρύψουν τον φόβο τους. Κάπου εκεί θα μπορούσαμε να ριχτούμε στο ποτάμι και να πνιγούμε, δίνοντας τέλος στα μαρτύριά μας, ή να διασωθούμε κολυμπώντας ως την ακτή. Αλλά, πού να πάει κανείς; Υποχρεωτικά θα περνούσαμε από τουρκικά χωριά, κάτι που θα 'ταν πιο επικίνδυνο από την ασταμάτητη πορεία με την καθοδήγηση των στρατιωτών.

Δεν έχουμε τη δύναμη ν' αυτοκτονήσουμε, γι' αυτό προσπαθούμε να ξεφύγουμε μια ώρα αρχύτερα από τούτη την ετοιμόρροπη γέφυρα. Είχε ήδη περάσει το μισό τάγμα, όταν αλλεπάλληλοι πυροβολισμοί ξοπίσω μας σπέρνουν τον φόβο και τον πανικό. Γυρίζουμε ταραγμένοι να δούμε την αιτία. Αλλά πριν προλάβουμε να μάθουμε, ακούμε τη βροντερή φωνή του υπαξιωματικού.

– Ντουρούν.²⁹

Παγώσαμε. Οι στρατιώτες πυκνώνουν τις τάξεις χτυπώντας με μανία εδώ κι εκεί με τον υποκόπανο, ενώ άλλοι από πίσω συνεχίζουν τους πυροβολισμούς προς την πλευρά του ποταμού.

Κάποιοι αιχμάλωτοι, επωφελούμενοι από το σκοτάδι, ρίχτηκαν στο ποτάμι από τα σάπια κιγκλιδώματα, γι' αυτό οι στρατιώτες πυροβολούσαν στα τυφλά προς την επιφάνεια του νερού. Ήξεραν πως οι σφαίρες τους δεν θ' άγγιζαν εκείνους τους τολμηρούς γκιαούρηδες, αλλά συνέχιζαν να πυροβολούν προειδοποιητικά για να εκφοβίσουν τους υπόλοιπους. Έπειτα από πέντε λεπτά άστοχων πυροβολισμών αποκαθίσταται η τάξη και με τη διαταγή του μαύρου υπαξιωματικού, αναχωρούμε ξανά. Περάσαμε τη γέφυρα και μπήκαμε στον σκοτισμένο και μακρύ δρόμο προς το Ακχισάρ.

Βαδίζουμε σιωπηλά μες στο μισοσκοτάδο. Ο Ατόμ δεν μ' αφήνει στιγμή. Ακριβώς πίσω μας ακολουθούν και οι συμπατριώτες. Έτσι, ολοένα και πιο αβέβαια, προχωρούμε όσο μπορούμε σε τάξη για να μην δεχτούμε καμιά βολή από τους αγριεμένους οδηγούς μας.

Αλλά, όσο βαδίζουμε, τόσο μακραίνει ο δρόμος. Δεν έχει τελειωμό. Χάνω πια την υπομονή μου και ρωτώ ψιθυριστά τον Ατόμ:

– Πόσες ώρες περπατάμε;

– Κάπου τέσσερις.

– Γιατί αργεί να ξημερώσει;

– Δεν ξέρω, μουρμουρίζει.

– Με το χάραμα δεξιά μας αφήσουν να ξεκουραστούμε; επιμένω.

29. Σταματήστε. (Σ.τ.Μ.)

– Πολύ πιθανό, απαντά ο Ατόμ για να μην με απογοητεύσει.

Σηκώνω τη ματιά προς την ανατολή μήπως διακρίνω κάποια ηλιαχτίδα. Μάταιος κόπος. Μόλις τώρα διαλυόταν το σύθαμπο. Ξανακατεβάζω το κεφάλι και προσεύχομαι από καρδιάς να σταματήσουμε. Μια έντονη επιθυμία κυκλοφορεί στα μέλη μου: να σταθούμε και να ξεκουραστούμε λιγάκι. Δυστυχώς, όσο μεγαλώνει η επιθυμία, τόσο τα μέλη χαλαρώνουν, η δύναμη μ' εγκαταλείπει και πέφτω σε απώγνωση.

Είχε από ώρα χαράξει, ο ήλιος βρισκόταν στο απόγειό του κι ακόμη δεν είχαμε σταματήσει να πάρουμε ανάσα. Μόνο κατά το πρωινό οι στρατιώτες σταμάτησαν για λίγο να γεμίσουν τα παγούρια τους και ξανά στον δρόμο.

Ήμασταν όλοι πια εξουθενωμένοι. Σε κάθε μας βήμα κάναμε μεγάλη προσπάθεια για να μην σωριαστούμε κατάγης. Κι έτσι, κατά το μεσημεράκι, ένας αιχμάλωτος δεν βάσταξε άλλο το μαρτύριο και έπεσε κατάχαμα. Ακουμπά το κεφάλι στη γη, κόβεται η ανάσα του, το στόμα ανοίγει με τη γλώσσα έξω και κουλουριάζεται από τον νευρικό κλονισμό. Ενώ, τα μάτια του γλαρώνουν, όμοια με ζώο σε καρτέρι.

Οι στρατιώτες τού ρίχνονται εξοργισμένοι:

– Σήκω πάνω, ψοφίμι, αν δε θες ν' αφήσεις εδώ το τομάρι σου. Σήκω! ωρύεται κάποιος από δαύτους εξαγριωμένος.

– Θα ψοφήσεις, βρε γκιαούρη! Θα σηκωθείς;

Εντωμεταξύ το караβάνι σταματά. Μερικοί αιχμάλωτοι μαζεύονται γύρω του ευθὺς αμέσως και προσπαθούν να τον εγκαρδιώσουν:

– Κουράγιο, πατριώτη, φτάσαμε, του λένε και προσπαθούν να τον σηκώσουν.

Όλοι μας είμαστε μάρτυρες της αγωνίας του δύστυχου πεσμένου και νιώθουμε πως κι εμείς, με τόση εξάντληση, διατρέχουμε τον ίδιο κίνδυνο. Βλέπουμε το τέλος μας, αλλά είμαστε ανίσχυροι να το αποτρέψουμε. Ο πεσμένος αιχμάλωτος είχε δώσει την πρώτη ένδειξη κι εμείς, ανήμποροι ν' αντιδράσουμε, απελπιζόμαστε ολοένα και περισσότερο.

– Κουράγιο, φίλε, μην αφήνεις τον εαυτό σου, συνέχισαν να λένε οι αιχμάλωτοι.

Μάτια όμως. Ο δύσμοιρος ανοίγει για λίγο τα μάτια, που πλημμυρίζουν μ' ένα κιτρινωπό υγρό και μας λέει με δυσκολία με τα στεγνά του χείλη:

– Δεν μπορώ άλλο, θα μείνω... θα μείνω εδώ, ψελλίζει και η σβησμένη του ματιά θαρρείς και μας εκλιπαρεί «παρατήστε με, μην νοιάζεστε για μένα». Κλείνει τα κουρασμένα μάτια και το εξαντλημένο σώμα του απλώνει στο έδαφος διάπλατα.

Ο αξιωματικός που είχε φθάσει επιτόπου, διατάζει χαμηλόφωνα έναν στρατιώτη. Ο τελευταίος συναινεί με μια κίνηση του κεφαλιού και παραμένει δίπλα στον πεσμένο, ενώ εμείς συνεχίζουμε την πορεία. Προτού κάνουμε πενήντα βήματα, ακούγεται ένας πυροβολισμός, που μας παγώνει. Ήταν η χαρακτηριστική βολή για τον δυστυχή μας φίλο. Έχοντας επιτελέσει το καθήκον του, ο στρατιώτης επιστρέφει στο πόστο του.

Βαδίζουμε μια ώρα ακόμη κι αυτή τη φορά σωριάζονται δύο άτομα μονομιάς. Ο ένας ήταν ακόμη ζωντανός. Φαίνεται πως δεν έχει τελείως εξαντληθεί, αλλά δεν θέλει να εγκαταλείψει τον άλλον. Πώς να τον άφηγε άλλωστε, αφού ήταν αδελφός του! Μάτια τον ικέτευε και τον χλιοπαρακαλούσε προσπαθώντας να τον σηκώσει. Ο καημένος, βλέποντας τον αδελφό του να κείτεται αναίσθητος, πέφτει και τον αγκαλιάζει παρά τις απειλές των στρατιω-

τών. Ο μαύρος υπαξιωματικός τού μαστιγώνει το πρόσωπο για να σηκωθεί, αλλά αυτός δεν δίνει σημασία και αγκαλιάζει ακόμη πιο δυνατά τον αδελφό του.

– Καλκ, ουλάν γκιαβούρ, καλκ,³⁰ ωρύεται βγάζοντας αφρούς από το στόμα.

Γιατί να σηκωθεί και ν' αφήσει μοναχό πάνω στην κρύα γη τον αδελφό του; Θα μπορούσε να τον προστατεύσει από τον βοριά και να τον ζεστάνει.

Με το σύνθημα του υπαξιωματικού ξαναρχίζουμε την πορεία και προχωρώντας κάπου εκατό μέτρα, περιμένουμε την επιστροφή των στρατιωτών που είχαν παραμείνει πίσω για να σκοτώσουν τ' αδέρφια. Θεέ, τι καλό ν' αναπαύεσαι μετά από πολύωρη κούραση! Ξαπλώνουμε στη γη, τεντώνουμε τα πόδια, παίρνουμε βαθιές ανάσες πασχίζοντας να μαζέψουμε δυνάμεις.

– Αχ, μακάρι ν' αργούσαν, ψιθυρίζει ένας αιχμάλωτος παραδίπλα.

– Αποκλείεται ν' αργήσουν, όπου να 'ναι θα 'ρθούνε, μας κόβει τη φόρα κάποιος άλλος.

– Μόνο αν τους βασανίσουν μπορεί ν' αργήσουν.

Γυρνάμε τη ματιά προς τους στρατιώτες και μέσα μας παρακαλούμε ν' αργήσουν.

– Αχ, μακάρι ν' αργούσαν λιγούλακι, μακάρι ν' αργούσαν! ψελλίζουν τα παπουδιασμένα στόματα.

Δυστυχώς όμως, οι στρατιώτες δεν αργούν. Είναι πάλι μαζί μας. Στην πορεία ξανά. Έχοντας χάσει κάθε ευαισθησία, μοιάζουμε με αγέλη ζώων που ουρλιάζει από την κόπωση. Οι λίγες στιγμές ανάπαυσης, αντί να μας ωφελήσουν, χειρότερεψαν την κατάσταση. Τώρα ήταν πιο αισθητή η κούρασή μας. Λες και κουβαλούσαμε κάποιο φορτίο που ολοένα βάραινε και μας συνέθλιβε. Τα πόδια μούδιαζαν,

30. Σήκω πάνω, βρε γκιαούρη, σήκω. (Σ.τ.Μ.)

τα μέλη ατονούσαν, τα σώματα όλο και έγερναν κι ενώ ο ήλιος τώρα μας έκαιγε με τις καυτές του ακτίνες, η σκόνη από τα βήματά μας κολλούσε στη γλώσσα και γινόταν ένα παχύ στρώμα. Η δίψα αρχίζει πάλι να μας τυραννά.

– Νερό, νερό, κραυγάζουμε, αλλά κανείς δεν ακούει.

Οι στρατιώτες βαδίζουν αδιάφορα και τραγουδούν ένα εμβατήριο, δημιουργώντας μας μεγαλύτερο εκνευρισμό μ' αυτό τον μονότονο σκοπό.

Ανκαρανίν νταγινά μπακ

Γιοζλερινίν γιασινά μπακ

Μπιζ Γιουνανί γεσίρ αλντίκ

Σουφελίν ιωνέ μπακ

*Οσμανλί ιζ, πεκ σανλί ιζ.*³¹

Κι ενώ συνέχιζαν το τραγούδι τους χωρίς να δίνουν σημασία στις ικεσίες μας, ξαφνικά σωριάζεται καταγής κι ένας τρίτος αιχμάλωτος από το τάγμα. Όμως, τι ήταν αυτό, Θεέ μου. Ο άνθρωπος δεν ήταν μονάχος. Στον κόρφο του έσφιγγε ένα βρέφος μόλις δύο ετών. Και πόσο αδύνατος ήταν ο καπερός! Κι όμως, αυτό το τρυφερό πλασματάκι είχε τόσο πολύ βαρύνει στην αγκαλιά του δύστυχου, που είχε μετατραπεί σε μολύβι, σε σημείο να μην μπορεί ν' αττέξει και να κοντεύει να πέσει εξουθενωμένος.

Τα μάτια του δακρύζουν από την κόπωση. Κλαίει και μας εκλιπαρεί να μην τον εγκαταλείψουμε και να τον βοηθήσουμε:

– Μη μ' αφήνετε εδώ να πεθάνω, λυπηθείτε τουλάχιστον το βρέφος, παρακαλεί με αναφιλητά δείχνοντας το αγοράκι.

Οι στρατιώτες ορμούν και τον χτυπούν με τις κάνες για να σηκωθεί και να συνεχίσουν την πορεία. Άδικος κόπος.

31. *Δες της Αγκυρας τον βράχο/Δες των ματιών σου το υγρό/Εμείς αιχμάλωτίσαμε τους Έλληνες/Δες αυτών των τρελών το έργο/Είμαστε τρισένδοξοι Οθωμανοί. (Σ.τ.Μ.)*

ο ή-
ρη α-
ένα

ει.
ν έ-
μό

ση-
κι έ-
υτό,
του
τος
τάκι
που
ν' α-

ι και
βοη-
στον
ράκι.
ς για
πος.

ς αιχ-
ε τρι-

Όλοι παρακολουθούμε χωρίς οίκτο τη σκηνή και κανείς δεν διανοείται να του πάρει το βρέφος, για να μπορέσει ο ταλαίπωρος να περπατήσει. Οι στρατιώτες συνεχίζουν ανυπερέβλητα να τον χτυπούν, αλλά αυτός, αναίσθητος πια, δεν κουνιέται καθόλου. Τότε, ένας στρατιώτης, χάνοντας την υπομονή του, του καταφέρνει ένα τέτοιο λάκτισμα στο στομάχι, που ο καημένος οβήνει στο λεπτό. Το μωρό, λες και μαντεύει την τραγωδία που εκτυλίσσεται, ξεσπάει σε κλάματα.

Ο επικεφαλής αξιωματικός ακούει τις στριγκλιές και τρέχει ευθύς στον τόπο της τραγωδίας. Αφρίζει και βρίζει, και μετά διατάζει ν' αναλάβει κάποιος το βρέφος και να πορευτούμε. Στο άκουσμα της διαταγής οι αιχμάλωτοι γύρω από τον άτυχο πατέρα – με μια κίνηση γεμάτη φρίκη λες για ν' αποφύγουν έναν τρομερό κίνδυνο– οπισθοχωρούν και προσπαθούν ν' απομακρυνθούν, όμως οι στρατιώτες δεν τους δίνουν καιρό και παραδίδουν το βρέφος στον πρώτο τυχόντα. Έτσι, συνεχίζουμε ξανά την πορεία.

Βαδίζουμε μισή ώρα περίπου. Ξαφνικά, ο αιχμάλωτος με το μωρό, κουρασμένος, φωνάζει τους στρατιώτες να το δώσουν σε κάποιον άλλον. Πράγματι, το φορτώνουν σε άλλον. Ήταν προφανές πως, αν συνέχιζε αυτό το βιολί, θα ερχόταν και η σειρά μας. Έντρομοι βλέπουμε να πλησιάζει ο κίνδυνος, γι' αυτό και τρέχουμε μπροστά. Αυτό το μωρό είχε γίνει ένα αληθινό μαρτύριο, θανάσιμος κίνδυνος για όλους εμάς. Τα αδύναμα κορμιά μας δεν ήταν ικανά ούτε αυτό το μικρό βάρος να σηκώσουν. Ήδη από μόνοι μας κινδυνεύαμε να καταρρεύσουμε.

Το βρέφος ήταν ο τρόμος που σκληραίνει τις καρδιές των βασανισμένων μου συντρόφων, που γίνεται οργή και ξεσπάει.

– Γιατί δεν τα τινάζει το ψοφίμι, γρυλίζει ένας αιχμάλωτος.

– Καλύτερα να το σκοτώσουν και να ηουχάσουμε.

– Μη νοιάζεσαι, δεν θα ζήσει πολύ. Όλο και κάποιος θα βρεθεί να μας απαλλάξει από δαύτο.

Κανένας δεν λέει «κρίμα στο παιδάκι». Ω, Θεέ μου, το μαρτύριο πώς κάνει πέτρα την καρδιά του ανθρώπου!

Ο κίνδυνος ολοένα και πλησίαζε, καθώς πλησίαζε η σειρά μας. Κάνουμε μια έσχατη προσπάθεια να ξεφύγουμε τρέχοντας στις μπροστινές γραμμές. Όμως, αλίμονο, τα εξαντλημένα μας μέλη δεν υπακούν και, αντί να προχωρήσουμε, ξεμένουμε πίσω. Είναι προφανές ότι σε λίγο κι εμείς θα σηκώσουμε τον σταυρό του μαρτυρίου για να πορευτούμε στον Γολγοθά μας. Είναι αλήθεια πως αυτό το βάρος ήταν ελαφρύτερο από τον Σταυρό του Χριστού, σχεδόν αιθέριο, όμως για μας ήταν βαρύτερο κι από μολύβι. Και κανείς μας δεν ήταν ούτε ο Χριστός, ούτε υπεράνθρωπος. Αυτή η δοκιμασία ήταν πάνω από τις δυνάμεις μας. Παραταύτα δεν θα την αποφεύγαμε. Και όντως έρχεται και η σειρά του Ατόμ.

Το τρομερό μαρτύριο θα έπρεπε να το υποστώ κι εγώ σε λίγο. Έτρεμε το φυλλοκάρδι μου. Ο Ατόμ έβλεπε την αγωνία μου και πάσχιζε να κρατήσει όσο το δυνατόν περισσότερο το βρέφος για να με απαλλάξει από το χωρίς προηγούμενο μαρτύριο. Αλλά, όλο και έχανε δυνάμεις. Λίγο ακόμη και θα σωριαζόταν. Η αυτοθυσία του φίλου μου με συγκινούσε. Ο Ατόμ ήταν για λύπηση, ενώ εγώ έτοιμος να λυγίσω. Οι υπόλοιποι συμπατριώτες δεν ήσαν σε καλύτερη κατάσταση. Γι' αυτό και κανείς δεν τολμούσε να σπεύσει προς βοήθεια του Ατόμ. Είναι αλήθεια ότι ο Ατόμ μπορούσε ν' απαλλαγεί από το βάρος, όμως δεν ήθελε να χρησιμοποιήσει τέτοιο μέσο. Ήξερε πως αν φώναζε τους στρατιώτες, θα 'διναν το βρέφος σε κάποιον διπλανό, που δεν ήταν άλλος από μένα.

Έβλεπε, όμως, την κατάσταση μου και σιωπούσε, ελ-

πίζοντας στη Θεία Πρόνοια. Θα τον έσωζε μόνον η βοήθεια εξ Ουρανού, που δεν άργησε να φανεί. Ενώ ο ξεθεωμένος Ατόμ ετοιμαζόταν για μια ακραία λύση, ακούγεται η στεντόρεια φωνή του υπαξιωματικού, που μας διέταζε να σταματήσουμε. Σχεδόν χαμένοι, βλέπουμε πως βρισκόμαστε σε μια ακροποταμιά. Σε απόσταση λίγων μέτρων από τη δεξιά όχθη, διακρίνουμε κι ένα χωριουδάκι. Καθόμαστε πλάι στο ποταμάκι και αναμένουμε τη διαταγή για να ριχτούμε στο καθάριο νερό, να ξεδιψάσουμε τα φλογισμένα κορμιά μας. Όμως η διαταγή αργεί, ενώ οι στρατιώτες σχηματίζουν γύρω μας κλοιό.

Οι χωριάτες, ακούγοντας τον θόρυβο, σπεύδουν με περιέργεια στην ακροποταμιά. Ανήσυχoi τους βλέπουμε τριγύρω μας να μας παρατηρούν παραξενεμένοι. Δεν δείχνουν να έχουν καλές διαθέσεις, μα δεν τολμούν να μας αγγίξουν.

Τέλος, καταφθάνει συνοδευόμενος από τους προύχοντες του χωριού, ο χότζας. Ο αξιωματικός μας σπεύδει να τον προϋπαντήσει και αρχίζει να συνομιλεί χαμηλόφωνα μαζί του. Ήταν φανερό πως του έκανε κάποια αλλόκοτη πρόταση, διότι το πρόσωπο του χότζα έδειχνε αναποφασιστο, και η συζήτηση τραβούσε. Ξαφνικά, ένας από τους προύχοντες επεμβαίνει στη συνομιλία και αποδέχεται την πρόταση του αξιωματικού.

Εμείς παρακολουθούμε αναστατωμένοι, γνωρίζοντας πως η συζήτηση στρέφεται γύρω από μας. Πράγματι, ο αξιωματικός διατάζει να του φέρουν το βρέφος, που το παραδίδει με τη σειρά του στον χότζα. Οι φίλοι μου σαπισμένοι αρχίζουν να οικτίρουν το μωρό, λησμονώντας πως, μόλις πριν από ένα λεπτό, επιθυμούσαν τον θάνατό του – τώρα έτρεμαν για τη ζωή του.

Είναι κι αυτή μια παράδοση πτυχή της ανθρώπινης ψυχής. Όσο νιώθει έναν κίνδυνο να τον απειλεί, ο άνθρωπος μισει τον υπαίτιο του κινδύνου και, κάνοντας πέτρα την καρ-

διά του, προσπαθεί να τον απομακρύνει. Αλλά, μόλις ο κίνδυνος απομακρυνθεί, η καρδιά του μαλακώνει, ξαναγεμίζει συμπόνια και πολλές φορές, ακόμα ακόμα, το αγαπά.

Ο χότζας παίρνει το μωρό και για να ξεδιαλύνει τον φόβο μας, μας εξηγεί ότι ο Ιχσάν μπέης, ένας από τους προύχοντες του χωριού, αποδεχόμενος την πρόταση του αξιωματικού είχε υιοθετήσει το βρέφος, λυτρώνοντάς μας πλέον από το περιττό βάρος.

Ενθουσιασμένοι από την εξήγηση του χότζα, εκφράζουμε δυνατά τις ευχαριστίες μας:

– Να μας ζήσει ο αξιωματικός μας.

– Να ζήσει ο Ιχσάν μπέης.

– Ο Θεός να τους ανταμείψει, ζητωκραυγάζουμε ομαδικά.

Οι χωριάτες, ενθουσιασμένοι κι αυτοί, μας παρακινούν να ευχαριστήσουμε και τον Κεμάλ, δίνοντάς μας μάλιστα το σύνθημα:

– Γιασασίν Κεμάλ.³²

– Μιν γιασά.³³

– Καχρ ολσούν Γιουνάν.³⁴

– Γιασασίν τουρκ μιλλέτ, μπιν γιασά.³⁵

Εμείς αναγκαστικά τους ακολουθούμε, ενώ όλη η περιφέρεια δονείται από τις κραυγές μας. Μετά απ' αυτά τα δοξαστικά, η καρδιά του αξιωματικού, θαρρείς, μαλάκωσε και μας διατάζει να πιούμε όσο νερό θέλουμε και να ξεποστάσουμε, ενώ ο ίδιος, τριγυρισμένος από τους προύχοντες και τον χότζα, κατευθύνεται στο σπίτι του Ιχσάν μπέη για φαΐ και ξεκούραση.

Χωρίς δεύτερη κουβέντα βουτάμε στο γάργαρο νερό,

32. Ζήτω ο Κεμάλ. (Σ.τ.Μ.)

33. Χίλια (χρόνια) να ζήσει. (Σ.τ.Μ.)

34. Κατάρα στον Ρωμό. (Σ.τ.Μ.)

35. Να ζήσει το τούρκικο έθνος, χίλια (χρόνια) να ζήσει. (Σ.τ.Μ.)

ίν-
ζει
ον
υς
ου
ιας
ιά-
ια-
ούν
πα
πε-
ίτα
λά-
και
ους
του
ρό,
Μ.)

που όμως γίνεται θολό και μετατρέπεται σε έλος. Είναι τέτοια η δίψα μας που πίνουμε καταπίνοντας συνάμα και τη λάσπη! Φοβόμαστε μήπως οι στρατιώτες, απουσία του αξιωματικού, μας εμποδίσουν να πιούμε.

Μετά το πρώτο ξεδίψασμα, ο Ατόμ, οι τρεις συμπατριώτες κι εγώ αρχίζουμε να τρώμε το ψωμί και τη σταφίδα που είχαμε φέρει από τη Μάνισα. Αλλά η δίψα με κατακαίει και σπεύδω πάλι στην ακροποταμιά. Περπατώ στα ρηχά και φτάνοντας στη μέση του ποταμού, πίνω αχόρταγα. Ξαναγυρνώ μετά από ένα τέταρτο στους φίλους μου, παίρνω μια μπουκιά ψωμί στο στόμα, αλλά νιώθω πάλι μια ακατάσχετη δίψα. Μια δίψα που έχει κάψει τόσο πολύ τα σωθικά μου, που χρειάζονταν παγετώνες για να σβήσουν την εσωτερική μου καούρα. Και ξαναπάω προς την ακροποταμιά.

Το νεράκι τώρα είχε περισσότερη διαύγεια. Ορισμένοι αιχμάλωτοι, αφού είχαν σβήσει την πρώτη δίψα, είχαν ξαπλώσει πιο πέρα στο χώμα, για να ξεκουραστούν και να μπορέσουν να συνεχίσουν την πορεία. Κι άλλοι, όπως εγώ, δεν αποχωρίζονταν το ποταμάκι. Έβρεχαν το πρόσωπο, πιτσιλιζαν το τσουρουφλισμένο στέρνο, ώστε όλο το σώμα κι όλη τους η ύπαρξη να χορτάσει νερό. Δεν είχα ξαναδεί τέτοια κάψα, τέτοια ακόρεστη δίψα.

– Παιδιά, μην πίνετε έτσι. Δεν καταλαβαίνετε πως θ' αρρωστήσετε; Αυτό το νερό είναι λευκός θάνατος που θα μας θερίσει μετά, φωνάζει κάποιος μυαλωμένος.

– Φτάνει παιδιά. Θα πάθετε δυσεντερία, συμπληρώνει κάποιος άλλος αιχμάλωτος.

Αλλά κανείς δεν ακούει. Ας είναι άσπρος ή μαύρος, κίτρινος ή κόκκινος, ό,τι χρώμα θέλει. Ας έρθει μια ώρα αρχύτερα να ησυχάσουμε. Αφήνουμε το ποταμάκι μόνον αφού έχουμε πλήρως ξεδιψάσει. Ξανακάθομαι πλάι στους συμπατριώτες μου και τακτοποιώ τα κουρέλια των ποδιών μου, μιας και είχαν σχεδόν λιώσει. Το ίδιο κάνει κι ο

Ατόμ με τους επιδέσμους του, ενώ οι άλλοι είχαν προνοήσει να κρατήσουν τις φόδρες των παπουτσιών για να μην μείνουν εντελώς ξυπόλητοι.

Αφού τακτοποιούμαστε κάπως, ξαπλώνουμε για ν' ανακτήσουμε δυνάμεις. Δυστυχώς, δεν μένουμε για πολύ. Βλέπουμε να 'ρχεται από μακριά ο αξιωματικός, αποφασισμένος να μην μας αφήσει άλλο να ησυχάσουμε. Μαζεύουμε τα μπογαλάκια μας κι επισκεπτόμαστε για τελευταία φορά το ποταμάκι. Ποιος ξέρει πότε θα ξανάχουμε τέτοια τύχη!

Βρέχουμε βιαστικά τα χείλη και κινάμε ευθύς με το πρόσταγμα.

Αφότου αφήνουμε το ποταμάκι, περπατάμε έξι ώρες συνέχεια. Οι στερνές ακτίνες του δειλινού είχαν ήδη σβήσει κι είχε πέσει το σκοτάδι, μα ο επικεφαλής του αθέλητου τάγματος δεν έδειχνε ακόμη κάποιο σημείο να σταματήσουμε.

Ο Ατόμ, σε όλο αυτό το διάστημα, δεν απομακρύνθηκε από κοντά μου, κάνοντας ό,τι ήταν δυνατόν για να με βοηθήσει να παραμείνω όρθιος. Ενώ, οι άκρως εξαντλημένοι αιχμάλωτοι, μουρμούριζαν αποκαμωμένοι:

– Πότε θα σταματήσουμε; Πότε θα σταματήσουμε, Θεέ μου;

Το σκοτάδι πύκνωνε κι ο ορίζοντας του Γολγοθά μας χανόταν στη μαυρίλα. Τα σύννεφα μακριά συμπλέκονταν, σχηματίζοντας μελανές σκιές, που έκαναν ακόμη πιο μουντή την ατμόσφαιρα. Τα φύλλα στις ψηλόκορφες οξιές που στέκονταν στις άκρες του δρόμου, θρόιζαν στις ελαφρές ριπές του κρύου αγέρα κάνοντας το μισοπεθαμένο μας κορμί ν' αναριγά. Οι ατέλειωτοι κάμποι στις δυο πλευρές του δρόμου είχαν ντυθεί μια κυανή ανταύγεια. Το βαθύ σκο-

τάδι της νύχτας έκανε τα πάντα αγνώριστα. Μια μαυρίλα βγαλμένη από την κόλαση, που μας γέμιζε φόβο και τρόμο και μας έδινε την εντύπωση πως έχει σημάνει πια η ώρα.

Βαδίζουμε μερικές ώρες ακόμη μες στο σκοτάδι. Κάθε βηματισμός λες και είναι ο στερνός, αλλά συνεχίζουμε. Δεν ξέραμε αν ήμασταν ζωντανοί ή νεκροί. Είχαμε χάσει κάθε αίσθηση επίγνωσης, η κρίση πια δεν λειτουργούσε, οι αισθήσεις μας δεν λειτουργούσαν. Έκανε κρύο ή ζέση, ήταν σκοτάδι ή φως, δεν μπορούσαμε να το προσδιορίσουμε. Πορενόμασταν σαν ζώα, χωρίς λογική, και θα σταματούσαμε μόνον όταν κουραζόταν ο άσπλαχνος αρχηγός μας και χρειαζόταν να ξεποστάσει.

Πράγματι, η κόπωση καταβάλλει και το ανήμερο θηρίο μας. Σταματά για μια στιγμή, ρίχνει μια ματιά ολόγυρα και μετά διατάζει να λοξοδρομήσουμε από το ίσιωμα προς τον αγρό. Ευθύς εκτελούμε τη διαταγή του. Παρεκκλίνουμε από τον δρόμο του Ακχισάρ και ξεχυνόμαστε στους κάμπους.

Αν και οργωμένοι τούτοι οι κάμπιοι, έχοντας εδώ και καιρό στερηθεί τη βροχή, είχαν σχηματίσει μεγάλα αναχώματα, σκληρά και σουβλερά σαν βότσαλα, που ήταν μια σκληρή δοκιμασία για τα γυμνά μας πέλματα. Περιπατώντας στα τυφλά, προσπαθούμε όσο μπορούμε να τ' αποφύγουμε, αλλά μάταια, αφού όλο και πιο πολύ πέφτουμε πάνω τους. Αυτοί οι μυτεροί σωροί ανακατεμένοι με αγκάθια διατρυπούν τα πόδια και ματώνουν την καρδιά μας.

Ευτυχώς, αυτό δεν κρατάει πολύ. Ο υπαξιωματικός με τη βροντερή φωνή του διατάζει να σταματήσουμε. Οι στρατιώτες σχηματίζουν κλοιό γύρω μας και μας προτάζουν να καθίσουμε στο τραχύ έδαφος.

– Παιδιά, φαίνεται πως εδώ θα ξημερωθούμε, λέει ένας αιχμάλωτος και κάθεται.

Και όλοι, σχεδόν ταυτόχρονα, ξαπλώνουμε στο έδα-

φος. Όμως είναι τόσο ανώμαλο, που ψάχνουμε ένα πιο επίπεδο μέρος. Οι έρημες πεδιάδες γεμίζουν από τις φωνές και τις κραυγές μας. Μες στο σκοτάδι ο ένας ποδοπατάει τον άλλον. Κάποιος ακουμπάει στον διπλανό του, άλλος ψάχνει ψηλαφίζοντας τον φίλο του, ενώ ακούγεται μια συνεχής οχλοβοή.

– Ωχ, το πόδι μου, με σκότωσες.

– Στραβός είσαι, δε βλέπεις;

– Δεν κάθεσαι στ' αυγά σου, θες κανένα μπελά;

Οι βοές, οι βρισιές πληθαίνουν και θαρρείς πως θα συνεχίζονταν μέχρι πρωίας, εάν δεν επενέβαιναν οι Τούρκοι και δεν επέβαλαν τη σιωπή χτυπώντας μας. Μετά επικρατεί σιγή. Όλοι σφίγγουμε τα δόντια, πνίγουμε τη φωνή μας και, στριμωγμένοι μεταξύ μας, πασχίζουμε να κλείσουμε μάτι και να ξεκουράσουμε το κορμί μετά από την κοπιαστική μέρα.

Ζαρωμένοι ο ένας πλάι στον άλλον κι έχοντας σχηματίσει μια πελώρια ανθρώπινη μάζα, πέφτουμε σε λήθαργο. Όχι όμως για πολύ. Κάποιο πόδι μουδιάζει, κάποιο χέρι πιάνεται, άλλος προσπαθεί να γυρίσει πλευρό κάνοντας μια ανεπαίσθητη κίνηση. Αρκετή όμως για να δημιουργήσει ένα κυματάκι στην αρχή, σαν πέτρα που ρίχνεται στη θάλασσα, κι ύστερα να μετατραπεί σε θαλασσοταραχή. Η ανθρώπινη μάζα ταλαντεύεται αρχικά, μετά ξεσπάει.

– Ρε συ, γιατί τράβηξες το χέρι σου;

– Γιατί κουνάς συνέχεια το πόδι σου;

– Ρε άπιστε, τι γυρνάς σα σβούρα;

Ο άπιστος διαμαρτύρεται. Λέει πως θέλει να ξεμουδιάσει. Αλλά κανείς δεν τον ακούει. Καθένας θέλει τη βοή του κι ούτε που νοιάζεται για τον άλλον.

– Αν ξανακουνηθείς θα σου σπάσω το κεφάλι, λέει κάποιος ενοχλημένος, προσπαθώντας να κλείσει τα μάτια.

Αλλά, κάποιος άλλος αυτή τη φορά, σηκώνεται να πά-

ει για την ανάγκη του και πατάει όποιον βρει. Και ξανά η πεδιάδα αντηχεί από φασαρία.

– Ρε, τι περιφέρεσαι σαν υπνοβάτης; φωνάζει κάποιος που του πάτησαν το χέρι και με μια κλοτσιά ρίχνει τον όρθιο πάνω σε άλλους. Ο πεσμένος σπρώχνεται σαν κλοτσοσκούφι, κι όταν καταφέρνει να γλιτώσει από την ανθρωπομάζα, αντιμετωπίζει άλλη δοκιμασία: ένας σκοπός, νομίζοντας πως προσπαθεί να το σκάσει, τον βουτάει από τον λαιμό και του προτείνει το όπλο κραυγάζοντας:

– Σταμάτα, τιποτένιο σκουλήκι.

Ο αιχμάλωτος, που ευτυχώς ήξερα Τούρκικα, του εξηγεί τον λόγο. Όμως, ο σκοπός τον αναγκάζει, χτυπώντας τον στα πλευρά με τον υποκόπανο, να «ξαλαφρώσει» επιτόπου.

Όλο το βράδυ δεν μπορούμε να κλείσουμε μάτι, ενώ νωρίς το πρωί ξαναπάνουμε την πορεία. Είμαστε όλοι απελπισμένοι. Η δίψα, η πείνα, η κόπωση, η αϋπνία εξαντλούν λίγο λίγο τις δυνάμεις μας. Νιώθαμε πως δεν θ' αντέξουμε άλλο στις κακουχίες, γι' αυτό προσευχόμαστε ο θάνατος να μας λυτρώσει μια ώρα αρχύτερα απ' αυτό το δράμα.

Ηταν τέσσερις το απόγευμα. Από το πρωί περπατούσαμε ασταμάτητα. Περνούσαμε δίπλα από ποτάμια και ρυάκια, χωρίς να μπορέσουμε να σταματήσουμε έστω για λίγο, ίσα να βρέξουμε τα χείλη και να ξεκουραστούμε. Βρισκόμασταν όλοι σε άθλια κατάσταση. Είχαμε μετατραπεί σε ανθρώπινα ράκη. Ιδιαίτερα ο νεαρός συμπατριώτης μου από το Καρατάς ήταν εντελώς εξουθενωμένος.

Το επόμενο πρωί ξαναξεκινήσαμε. Εκείνη τη στιγμή, ένας στρατιώτης παρατηρεί πως τα παπούτσια ενός συμπατριώτη μας είναι πιο καινούργια από τα δικά του, γι' αυτό και τον προστάζει να του τα δώσει. Ο νέος, έντρομος πέ-

φτει στα πόδια του στρατιώτη, εκλιπαρώντας τον να του δώσει τουλάχιστον τα παλιά του παπούτσια. Όμως, ο Τούρκος τού αρπάζει με την απειλή του όπλου τα παπούτσια και τον αφήνει εντελώς ξυπόλητο. Ο άτυχος πατριώτης, αναγκασμένος να περπατάει πάνω σε πέτρες και αγκάθια, είχε καταλήξει με πληγιασμένα πόδια και ξεσκισμένες πατούσες, που πονούσαν φοβερά. Κι έτσι, παραπατούσε, τα γόνατα λύγιζαν και ήταν έτοιμος να σωριαστεί στο έδαφος.

Εμείς, θέλοντας να τον βοηθήσουμε, τον υποβαστάζουμε ο καθένας με τη σειρά του, ωστόσο σταματήσουμε και τυλίξουμε στα πόδια του πανιά. Δυστυχώς, όμως, εξαντλημένος από τις χαινούσες πληγές και τον πόνο, πέφτει χάρω αναίσθητος. Στη στιγμή όλο το τάγμα σταματά και πλησιάζει αμέσως ο αξιωματικός. Ο Ατόμ μάταια προσπαθεί να τον σηκώσει. Αλλά ο νέος δεν ακούει τίποτα. Είναι ήδη μισολιπόθυμος. Δεν μπορεί ούτε έναν πόντο ν' ανασηκωθεί. Θαρρείς κι έχει γίνει ένα σώμα με το έδαφος.

Ο αξιωματικός προστάζει να τον σηκώσουμε αμέσως. Στο τέλος κι αυτός πείθεται πως είναι πλέον ανώφελο. Κι αφήνοντας το άψυχο κορμί, διατάζει να συνεχίσουμε την πεζοπορία.

Πάει, έφυγε ένας ακόμη άμοιρος σύντροφος, αυτή τη φορά ένας πατριώτης, ένας ομοεθνής. Αφήνουμε στη μέση του δρόμου το άψυχο σώμα του νέου, βορά στ' αρπακτικά και τα κοράκια, κι εμείς ξαναπαίρνουμε τον δρόμο του μαρτυρίου.

Εκείνη τη μέρα δεν είχαμε ακούσει πυροβολισμό κι ελπίζαμε πως αυτό θα συνεχιζόταν μέχρι το βράδυ. Αλίμονο, ακούγεται σε λίγο ένας τρομερός κρότος πυροβόλου, που μας θυμίζει πως βρισκόμαστε πάντα σε κλίμα τρόμου. Όποιος δεν μπορούσε να προχωρήσει, σκοτωνόταν πάραυτα.

Όμως, πώς να πορευτούμε νηστικοί, διψασμένοι, κα-

τάκοποι και ξάγρυπνοι. Η απελπισία ολοένα παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις.

- Πότε θα σταματήσουμε; αναρωτιούνται διαρκώς όλοι.

- Παιδιά, δεν είναι ζωή αυτή, είναι κόλαση. Είναι προτιμότερο να πεθάνει κανείς, λέει κάποιος αιχμάλωτος γεμάτος απόγνωση.

Όμως κανείς δεν του δίνει σημασία. Αυτός, απελπισμένος, βλέποντας πως κανείς δεν τον ενθαρρύνει, βγαίνει από τη σειρά και ξεχύνεται σαν τρελός προς τους κάμπους και τους αγρούς. Ξυπόλητος πάνω στο ανώμαλο έδαφος, πατώντας πάνω σε αγκάθια και σκληρούς σβώλους, κάνοντας χίλιους ελιγμούς και πηδώντας, συνεχίζει την ξέφρενη κούρσα του σαν πάνθηρας που το 'χει σκάσει απ' την παγίδα.

Οι στρατιώτες τα χάνουν και δεν ξέρουν τι να κάνουν. Μετά το επεισόδιο της γέφυρας του Γκεντίτζ, κανείς δεν είχε προσπαθήσει να το σκάσει και οι στρατιώτες, εφησυχασμένοι, δεν περίμεναν ποτέ παρόμοια τολμηρή πράξη. Ιδίως τώρα, που βρισκόμαστε τόσο μακριά από τη Σμύρνη και ακόμα κι αν φεύγαμε, πάλι στα χέρια των Τούρκων θα καταλήγαμε.

Εντωμεταξύ, ο τολμηρός μας φίλος όλο και ξεμάκραινε. Αλλά, ο μαύρος υπαξιωματικός, χωρίς να χάσει την ψυχραιμία του, διατάζει τους μανιασμένους στρατιώτες του να πυροβολήσουν. Αμέσως, ένα απόσπασμα στρατιωτών γονατίζει και πυροβολεί κραυγάζοντας και βρίζοντας.

Ο φυγός νιώθει τις σφαίρες να σφυρίζουν δίπλα του· δεν δίνει σημασία και, ανοίγοντας το βήμα, πετάει σαν αητός. Ούτε που στρέφει το βλέμμα πίσω για να δει πόσο έχει απομακρυνθεί.

Οι πρώτες ριπές δεν πιάνουν στόχο. Τώρα οι στρατιώτες τον κυνηγούν εξαπολύοντας ομοβροντίες για δεύτερη και για τρίτη φορά. Τελικά, ο φυγός διπλώνεται στα

δύο, αμφιταλαντεύεται και κουλουριάζεται στο έδαφος. Εμείς, όλο αυτό το διάστημα, παρακολουθούμε έντρομοι τη σκηνή.

Τρέμουμε με την ιδέα ότι, σε περίπτωση αποτυχίας, οι στρατιώτες μπορεί να ξεσπάσουν σε μας. Ευτυχώς όμως, η επιχείρησή τους έχει αίσιο τέλος και επιστρέφουν με μια άγρια χαρά.

Στο περπάτημα ξανά. Όλοι μιλούν για τον άτυχο άνθρωπο. Όλοι λένε τη γνώμη τους.

– Καλά έκανε, γλίτωσε, λέει ο ένας.

– Βεβαία. Μήπως έχει τέλος αυτός ο δρόμος; συνεχίζει ο άλλος.

– Εάν ήθελε να πεθάνει, ας το 'κανε εδώ για να μη μας θέσει σε κίνδυνο, παρατηρεί ένας τρίτος, βαθιά επηρεασμένος από το γεγονός.

– Έχει δίκιο ο φίλος, σε κάτι τέτοιες στιγμές πρέπει να σκέφτεσαι και τους άλλους.

Η συζήτηση θα συνεχιζόταν, εάν δεν επενέβαιναν οι φρουροί με τις κάνες τους.

Βαδίζουμε σιωπηλοί λίγες ώρες ακόμη, ώσπου διακρίνουμε μακριά ένα χωριουδάκι. Μαζεύω τις ελάχιστες δυνάμεις μου για να μην καταρρεύσω. Ο Ατόμ είναι ο άνθρωπος που μου δίνει τη μεγαλύτερη βοήθεια. Οι άλλοι, επίσης, πασχίζουν να μείνουν όρθιοι. Απέχουμε μόλις εκατό μέτρα από το χωριό. Ο υπαξιωματικός μάς είχε διαβεβαιώσει πως θα σταματούσαμε στο πρώτο χωριό, όπου και θα διανυκτερεύαμε. Γι' αυτό και η προσπάθειά μας.

Όμως, αλίμονο! Μακάρι να μην είχαμε φτάσει ποτέ σε τέτοιο χωριό, μακάρι να είχαμε σκοτωθεί στον δρόμο και να μην είχαμε ποτέ συναντήσει τέτοιο μέρος.

Αλλά, πώς ήταν δυνατόν να μαντέψουμε τη συμφορά;

Δυο μέρες πριν ακόμη, όταν αναχωρούσαμε από τη Μάνισα, οι άνθρωποι κάποιου άλλου χωριού, όχι μόνο δεν μας συμπεριφέρθηκαν άσχημα, αλλά υιοθέτησαν και το βρέφος ενός αδικοχαμένου συντρόφου. Συνεπώς, όλοι περιμέναμε να τύχουμε μια ανάλογης υποδοχής. Φευ, πόσο λάθος κάναμε!

Προτού καλά καλά πατήσουμε το πόδι στο χωριό, ξεσηκώνονται οι πάντες. Γυναίκες, νέες και γριές, νέοι με πρόσωπα εξαγριωμένα μαζεύονται τριγύρω μας ρίχνοντάς μας απειλητικές ματιές. Είναι όλοι τους οπλισμένοι: ένας με ρόπαλο, άλλος με γιαταγάνι, κάποιος με μαχαίρι κι άλλος με όπλο. Όσο για τις γυναίκες κι αυτές δεν μένουν με άδεια χέρια. Ακόμα και οι υπερήλικες γριές, με μάτια γεμάτα μίσος, χιμούν καταπάνω μας με πέτρες και σιδερένιους λουστούς.

Εμείς, ξαφνιασμένοι και κατατρομαγμένοι, με την ώχρα του θανάτου στο πρόσωπο, σκύβουμε το κεφάλι αναμένοντας το μοιραίο. Αλλά οι χωριάτες δεν ορμούν αμέσως. Θέλουν πρώτιστα να επιτελέσουν ένα ιερό καθήκον. Γι' αυτό εισχωρούν ανάμεσά μας και, αφού παρατηρήσουν τη μορφή μας, μας απευθύνουν ερωτήσεις:

– Ιτσινεζτέ ερμενί βαρ;³⁶

– Ερμενί βαρ; γρυλίζουν.

Είναι τόσο αβυσσαλέο το μίσος τους για τους Αρμένιους, που με την παραμικρή υποψία ήσαν έτοιμοι να σουβλίσουν επιτόπου πολλούς από μας. Οι Έλληνες φίλοι, ακούγοντας αυτά τα λόγια, παίρνουν βαθιά ανάσα ανακούφισης. Πιστεύουν πως δεν υπάρχει κίνδυνος γι' αυτούς. Αλλά και Αρμένιοι δεν υπήρχαν. Παραταύτα, ήμουν βέβαιος ότι, και αν ακόμη ήξερε κανείς, ποτέ δεν θα διανοείτο τέτοια προδοσία. Και είχα τις αποδείξεις.

Οι χωριάτες, καθώς δεν έπαιρναν απάντηση, λυσο-

36. Υπάρχει Αρμένης ανάμεσά σας; (Σ.τ.Μ.)

μανούν κι αρχίζουν να χτυπούν δεξιά κι αριστερά, προσπαθώντας να μας αποσπάσουν κάποια ομολογία. Οι στρατιώτες, ζηλεύοντας τα αδυσώπητα χτυπήματα και για να μην μείνουν αμέτοχοι, ακολουθούν το παράδειγμα των χωρικών, χτυπώντας μας με τους υποκόπανους. Ενώ ο υπαξιωματικός, αμέριμος και αδιάφορος, αφήνει τους εξαγριωμένους συμπατριώτες του να εξαντλήσουν όλο το μένος εναντίον μας.

Για ν' αποφύγουμε το ανελήτο ξυλοκόπημα, αρχίζουμε αλλόφρονες να τρέχουμε στα στενά του χωριού, μακριά από την κόλαση. Αλλά οι χωριάτες δεν μας παρατάνε, τρέχουν ξοπίσω μας διπλασιάζοντας τα χτυπήματά τους. Μερικοί από το τάγμα, μην αντέχοντας στο βασανισμό, πέφτουν χάρω αναίσθητοι και θανατώνονται βάνουσα. Οι χωριάτες δεν θεωρούν αρκετό το μακελειό, και μεθυσμένοι από το αίμα, μας κυνηγούν ομαδικά προς άγραν έστω και ενός Αρμένη.

Εμείς, όσο ακούμε τους αλαλαγμούς των Τούρκων, έντρομοι κρατάμε την ανάσα μας και επιταχύνουμε το βήμα για να φύγουμε το συντομότερο απ' αυτό το καταραμένο χωριό. Από την ώρα που πατήσαμε στο χωριό βρισκόμαστε σε τέτοια ψυχική κατάσταση, που φοβόμαστε ακόμη και τη σκιά μας. Κάθε φορά που έπεφτε πάνω μας το βλέμμα κάποιου λυσαρή Τούρκου, τρέμαμε και ιδίως εμείς, οι Αρμένιοι, φοβόμαστε μήπως και μαντέψει την καταγωγή μας και, ωσότου απομακρυνθεί, το αίμα πάγωνε στις φλέβες μας.

Μόλις απομακρυνόταν ο ένας, ευθύς ένας άλλος πλησίαζε. Θέλανε να ελέγξουν έναν έναν τους ανθρώπους του τάγματος – ίσως έψαχναν για κάποιον γνωστό.

Κι ενώ προχωρούμε με την ψυχή στο στόμα, ξαφνικά μας πλησιάζει μια ομάδα. Στο αχνό φως του ηλιοβασιλέματος παρατηρώ τις αγριωπές τους φάτσες κι ανοίγω το

βήμα τρομοκρατημένος. Ένας από δαύτους που μυρίζεται τον φόβο μου, με κοιτάζει κατάματα και απευθύνεται στον φίλο του λέγοντας:

- Κοίτα, κοίτα δω, και τον τραβάει κοντά μου.

Ο φίλος του μου ρίχνει μια διερευνητική ματιά, μετά κάνει νόημα σε κάποιον περαστικό χωριάτη να με παρατηρήσει κι εκείνος.

- Όχι, δεν είναι αυτός, δεν είναι, λέει με σιγουριά ο άλλος και κάνει να φύγει, όταν εξάφνα η ματιά του πέφτει στον Ατόμ.

- Αλλάχιμ,³⁷ ωρύεται και καρφώνει τα μάτια πάνω στον φίλο μου.

- Αυτός είναι, τον γνώρισες, ε; ρωτάει ο πρώτος καθώς χαίρεται με το επιφώνημα του φίλου του.

- Για ποιον μιλάς; ρωτά με τη σειρά του ο άλλος σε πλήρη σύγχυση.

- Για ποιον λες εσύ; Γι' αυτόν, απαντά ο πρώτος δείχνοντάς με.

- Όχι, αδερφέ, κάνεις λάθος. Εγώ αναφώνησα για τούτον εδώ, επιμένει και δείχνει τον Ατόμ. Δεν βλέπεις τη φάτσα του που 'ναι σαν της μαϊμούς; Κι ούτε που 'χει φύγει η χαρακιά από το μάγουλό του. Αυτός είναι, είναι ο Αρμένης τσετές³⁸.

- Γκιαβούρ, χαϊν ερμενί,³⁹ φωνάζουν όλοι και πεπεισμένοι πως πρόκειται για τον Ατόμ, του καταφέρνουν ένα δυνατό χτύπημα στο κεφάλι. Ο Ατόμ πετρώνει από τον τρόμο.

Εκείνη τη στιγμή βρισκόμασταν σε τέτοια κατάσταση κι οι δυο μας, που δεν διαφέραμε από μελλοθάνατο που

37. Αλλάχ μου. (Σ.τ.Μ.)

38. Ο ληστής, ο αντάρτης. Στα Ελληνικά έχει επικρατήσει ως «τσέτης». (Σ.τ.Μ.)

39. Απιστε, αχάριστε Αρμένη. (Σ.τ.Μ.)

οδηγείται στην κρεμάλα. Αληθινά, νιώσαμε μεγαλύτερη αγωνία κι από μελλοθάνατο, αφού η κατηγορία ήταν άδικη κι ενώ ήμασταν αθώοι κινδυνεύαμε από στιγμή σε στιγμή να μας σκοτώσουν.

Είχαμε απομακρυνθεί αρκετά από το χωριό. Οι γυναίκες και οι γέροι, κουρασμένοι από το τρέξιμο, είχαν επιστρέψει. Μονάχα μερικοί φανατικοί μάς καταδίωκαν. Δεν ξεκολλούσαν από πίσω μας: χτυπούσαν στα τυφλά και μας ακολουθούσαν. Έξαφνα, ο Τούρκος που βάδιζε πλάι στον Ατόμ, τους αποκαλύπτει το «μυστικό». Μεμιάς όλοι ξεπούν σε αλαλαγμούς χαράς και προλαβαίνοντας τον αξιωματικό τού φωνάζουν να σταματήσει.

– Μπας εφέντη, μπας εφέντη, του μηνούν, εδώ υπάρχει κάποιος Αρμένης τσετές από το Ακχισάρ, που πρέπει να μας τον παραδώσετε αμέσως.

Και δείχνουν τον Ατόμ. Ο Ατόμ που ένιωθε ως τότε να κρέμεται επί της κεφαλής του ένα φτιαχτό έγκλημα κι ούτε που άνοιγε το στόμα του, στο δευτερόλεπτο υψώνει τον τόνο της φωνής του και διαμαρτύρεται με όλη του τη δύναμη.

– Λάθος, μπας εφέντη, όχι, είμαι Ρωμιός και ποτέ δεν υπήρξα τσετές, κι ούτε έχω βγει έξω από την πατρίδα μου, τη Σμύρνη.

Ο αξιωματικός, ήδη κοντά μας, ακούει τη διαμαρτυρία του Ατόμ, αλλά δεν αντιδρά. Ο Ατόμ, βλέποντας την απάθειά του διαμαρτύρεται πιο έντονα.

– Όχι, μπας εφέντη, αλήθεια δεν είμαι εγώ αυτός. Εγώ δεν έχω έρθει ποτέ σ' αυτά τα μέρη. Ορίστε, μπορεί να σας διαβεβαιώσει και ο φίλος μου.

Ο Τούρκος κι αυτή τη φορά δεν απαντά.

– Μάλιστα, μπας εφέντη, ο φίλος μου είναι Έλληνας όπως κι εγώ, και ποτέ δεν έχει έρθει σ' αυτά τα μέρη, επεμβαίνω ρισκάροντας για να σώσω τον Ατόμ.

Αλλά δεν προλαβαίνω να τελειώσω τον λόγο μου.

ι-
ι-
ζ-
υ-
ν
ν.
κ
ι
ι
οι
ιν
ει
α

- Σκάσε, άχρηστο σκυλί, ουρλιάζει κάποιος παρακείμενος χωριάτης και πάει να με χτυπήσει με το ρόπαλο, που, αν δεν το απέφευγα, ίσως να είχα πεθάνει.

- Αρκαντάς, αρκαντάς,⁴⁰ ικετεύει αυτή τη φορά ο Ατόμ κάποιον διπλανό του, μα το Θεό, σας ορκίζομαι πως δεν είμαι αυτός που γυρεύετε.

- Σκάσε, άπιστε, μουγκρίζει ο χωριάτης εκστομίζοντας μια βρισιά.

Εντωμεταξύ, οι άλλοι χωριάτες προσπαθούν να πείσουν τον αξιωματικό να τους παραδώσει τον Ατόμ. Αλλά εκείνος δίσταζε και δεν έδινε τη συγκατάθεσή του. Οι χωρικοί, εξοργισμένοι που δεν εισακούονται τα λόγια τους, κάτι ψιθυρίζουν μεταξύ τους και μετά, με μια αστραπιαία κίνηση, πιάνουν τον Ατόμ και, βγάζοντάς τον από τη σειρά, τον τραβολογούν προς το χωριό.

Οι στρατιώτες τα χάνουν, μένουν αμήχανοι. Ο αξιωματικός, αρχικά, κάνει μια κίνηση στους φρουρούς να τον φέρουν πίσω, αλλά τελικά αλλάζει γνώμη. Για κάποιον γκισούρη, έστω κι αν είναι αθώος, δεν άξιζε να χυθεί ιερό τουρκικό αίμα. Και μας προστάζει να συνεχίσουμε χωρίς να διαλύσουμε τις σειρές.

Η απαγωγή του Ατόμ είχε εκτελεστεί με τέτοια ταχύτητα, που κανείς μας δεν είχε προλάβει να κάνει κάτι για να τον σώσει. Εξάλλου, ήταν τόσο σκοτεινά, που θαρρείς κι ο Θεός συμμαχούσε με δαύτους στην απαγωγή του δύστυχου φίλου μου.

40. Αδελφέ, αδελφέ. (Σ.τ.Μ.)